

MIRJANA GROSS

Modernizacija izvana – reforme u Građanskoj
Hrvatskoj i Slavoniji za neoapsolutizma

Splet uvjetovanosti neoapsolutizma u Habsburškoj Monarhiji od 1852. do 1859/60, sa svojom predigrom razdoblja oktroiranoga ustava od 4. ožujka 1849. do 31. prosinca 1851, proizlazio je iz trostruke tradicije: prosvijećenoga apsolutizma Marije Terezije i Josipa II, Metternichova sistema stabilizacije »staroga režima« i buržoaskoga liberalizma revolucije god. 1848. Svojevrsnom kombinacijom određenih dijelova te povijesne podloge, a potpunim odbacivanjem ostalih nepodesnih komponenta, nastao je sustav neoapsolutizma koji je nastojao modernizacijom izgraditi državno i gospodarsko jedinstvo carevine, kao velike sile u Njemačkoj i Italiji, ali u okviru strogog srednjovjekovnoga monarhijskog načela.¹

¹ Za ovaj uvod i za objašnjenje strukture neoapsolutizma služila sam se prije svega ovom literaturom: A. Wandruszka – P. Urbanitsch ur., Die Habsburgermonarchie 1848–1918, I Die Wirtschaftliche Entwicklung, Wien 1973; II Verwaltung und Rechtswesen, Wien 1975; G. Kolmer, Parlament und Verfassung in Oesterreich, I, Reprint, 1. izd. 1902, Graz 1972; W. Brauneder – F. Lachmayer, Oesterreichische Verfassungsgeschichte, Einführung in Entwicklung und Strukturen, Wien 1976; A. Hoffman, Bürokratie insbesondere in Oesterreich, u: Beiträge zur neueren Geschichte Oesterreichs, ur. H. Fichtenau i E. Zöllner, Wien–Köln–Graz 1974; H. H. Brandt, Der österreichische Neoabsolutismus, Staatsfinanzen und Politik 1848–1860, Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 15, Göttingen 1978; R. A. Kann, Die Restauration als Phänomen in der Geschichte, Graz 1974; O. Brunner, Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip, Der Weg der europäischen Monarchie seit dem hohen Mittelalter, u: *isti*, Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte, 2. izd., Göttingen 1968; E. Winter, Revolution, Neoabsolutismus und Zentralismus in der Donaumonarchie, Wien 1969; *isti*, Frühliberalismus in der Donaumonarchie, Berlin 1968; H. Rumpler, Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848–1867, u: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867, Einleitungsband, Wien 1975; H. Rumpler ur., Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867, III Das Ministerium Buol-Schauenstein, sv. 1, 2, Wien 1975, 1979; W. Wagner, Geschichte des k. k. Kriegsministeriums 1848–1888, I, Graz–Köln 1966.

Još je uvijek vrlo korisna stara literatura kao: H. Friedjung, Oesterreich von 1848 bis 1860, I, II, Wien 1908, 1912 (nedovršeno); J. Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem, I, 1–2; II, Leipzig 1921; Za usporedbu prilika u Hrvatskoj i u ostalim zemljama carevine usp. Gy. Szabad, Az önkényuralom kora (1849–1867), u: E. Kovács – L. Katus ur., Magyarország története 1848–1890 I, Budapest 1979; O. Sashegyi, Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860, Graz 1979; Ch. Stölzl, Die Ära Bach in Böhmen, Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus 1849–1859, München–Wien 1971.

Sve do vladanja Marije Terezije i Josipa II habsburške su zemlje bile monarhijska zajednica povezana pragmatičkom sankcijom. Ti su vladari i njihovi savjetnici pokušali stvoriti apsolutističku, centraliziranu državu pa su u tu svrhu proveli ne samo reorganizaciju središnjih organa nego i cjelokupne administracije kako bi prodrli u upravno-sudski splet staleških organa i gospoštija, na koje dinastija do tada, uglavnom, nije mogla utjecati. Pri tom su bitni bili »opći zakoni« koji su imali stvoriti podlogu centraliziranoj, monarhijskoj državi, kako ju je shvaćao prosvijećeni apsolutizam, dakle s vladarom kao isključivim nosiocem državne moći.

Stvaranje uvjeta za centraliziranu državu bio je izuzetno težak zadatak, jer su pojedine »zemlje«, kao »historijsko-političke individualnosti«, pokazivale veliko šarenilo staleško-feudalnoga uređenja, društvenih struktura i povijesnih predaja. Zato su reforme prosvijećenoga apsolutizma imale povezati pojedine zemlje jedinstvenim normama u čvrstu državnu cjelinu. U austrijskim zemljama dinastija je nastojala odstraniti staleže kao nosioce vlasti, odnosno pretvoriti ih u upravna tijela pojedinih područja, a gospoštije organizirati kao lokalne upravne jedinice državne vlasti. Taj apsolutističko-integracijski proces nije uspio do kraja. Središnja je vlada doduše uspostavila kontrolu nad patrimonijalnom upravom ali nije mogla potpuno ovladati njome, uz ostalo i zbog nerazvijenoga predapsolutističkoga poreznog sistema. U svakom je slučaju dinastija uspjela u austrijskim zemljama onemogućiti reakciju staležâ na proces modernizacije što ga je provodila.

Iz nove razgranate državne uprave počela je nicati školovana birokracija koja se temeljito razlikovala od feudalno-staleškoga činovništva sa slabom pravnom i općom naobrazbom i neredovitim prihodima, koje je uz to bilo ovisno o trenutanoj volji staleških organa ili pojedinih feudala. Za Josipa II već je postojala birokracija, koja je djelovala na temelju točno određenih kompetencija i stručnog znanja, sa stalnom plaćom, mogućnostima unapređenja u skladu s postignutim rezultatima, s mirovinom i određenim osiguranjem udovica i djece.

Dok je dinastički apsolutizam uspio da uz pomoć nove uprave oslabi pa velikim dijelom i likvidira staleški sistem u austrijskim zemljama, to nije bilo moguće u Ugarskoj i Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Istina, politika uniformnosti posredstvom središnjih organa djelovala je i u tim zemljama ali nije svojim reformama uspjela oslabiti temelje staleškoga sistema. Zastarjela, okamenjena i anarhična staleška »konstitucija« ipak nije mogla pružiti uspješan otpor centralističkim mjerama dinastije. Verböczyjev Tripartitum ostao je i dalje temelj staleškog uređenja. Velikim dijelom pasivno držanje županijskoga plemstva omogućilo je centralnoj vladi da provede neke odluke u vezi sa stvaranjem složenoga sustava moderne države bez znatnijeg otpora i da, štoviše, pridobije velik dio aristokracije. Županijsko plemstvo živjelo je i dalje u svom uskom tradicionalnom krugu, uglavnom bez naobrazbe i širih shvaćanja. Taj je sistem još uvijek počivao na primitivnoj županijskoj i lokalnoj patrimonijalnoj upravi na čelu s feudalnim plemstvom.

Broj kraljevskih činovnika u Ugarskoj i Hrvatskoj, postavljenih od središnjih organa, bio je znatno manji od činovnika u županijskoj upravi izabраниh od županijskoga plemstva. Istinska uprava bila je dakle u rukama županija s vlastitim sudstvom i financijama. Zato se u Hrvatskoj i Slavoniji nije mogla razviti plemićka i neplemićka birokracija sposobna za sudjelovanje u tokovima modernizacije nakon 1848.

Francuskom revolucijom prekinuo se proces stvaranja moderne države u skladu s načelima prosvijećenoga apsolutizma. Svaka je modernizacija postala opasna za dinastiju. Metternichov sistem Svete alijanse i nova organizacija Njemačkoga saveza kao konfederacije suverenih država, u kojem je novo austrijsko carstvo imalo glavnu ulogu, služili su učvršćenju »staroga režima«. Sam je Metternich bio odlučni zagovornik održanja staleškoga sustava ali nije bio protivnik njegove reforme. Međutim prevagu je dobilo nastojanje cara Franje I da onemogući svaku promjenu, pa i skromnu reformu ugarskoga i hrvatskoga staleškoga sustava, kako bi osigurao svoju vladavinu od eventualnih revolucionarnih pokušaja.

Za Marije Terezije i Josipa II bečko je središte moći provodilo modernizaciju, dok su se nosioci ugarskoga i hrvatskoga staleškoga sistema manje-više tome opirali. Sada je, obratno, bečki centar postao kočnica, dok se u Ugarskoj pojavio reformni pokret unutar kojega je bila moguća i oštra kritika županijskoga uređenja. To se djelomično odrazilo i u nekim hrvatskim županijama te u reformnim prijedlozima grofa Janka Draškovića. Stagnacija u toku modernizacije pokazala se i u slabljenju samoga državnog središta koje je bilo neefikasno. Nedostajao je organ koji bi nadzirao središnje upravne instance i rukovodio njima s gledišta jedinstvene državne politike. Stanje se pogoršalo za debilnoga cara Ferdinanda umjesto kojega je vladala kamarila oslabljena osobnim sukobima.

Pokušaj stabilizacije predožujuskoga režima temeljio se prije svega na ideologiji strogoga monarhičnog legitimizma prema kojoj je pravovaljana samo ona vlast koja proizlazi iz vjekovne tradicije, iz postojanoga stila vladanja i iz dugoga slijeda vladara iste dinastije. To učenje dobiva svoju legitimaciju isticanjem prava vladara »po milosti božjoj« koji je odgovoran samo bogu i svojoj savjesti. Ta se ideologija ne suprotstavlja samo nauku o suverenosti naroda nego i monarhičkim oblicima bez legitimnoga vladarskog naslova kao u Napoleona. Načelo monarhičnoga legitimiteta isključuje dakle diobu vlasti između vladara i naroda. Državna je moć isključivo u carevoj ruci.

U revoluciji 1848. naglo se probilo načelo o suverenitetu naroda kao jedinom nosiocu državne moći od kojega proizlaze i vladarska prava. Ono se temeljilo na učenju o prirodnom pravu čovjeka da sam određuje svoju sudbinu, slobodan od tutorstva apsolutne monarhije i staleža. Stjecanjem okolnosti nakon francuske revolucije, njemački liberalizam nije želio prekinuti s monarhičnim legitimizmom nego je zastupao načelo diobe vlasti između naroda i monarha u ustavnoj monarhiji s parlamentom kao s predstavnikom naroda. U austrijskom ožujskom ustavu 1848. u patentu novoga cara Franje Josipa od 2. prosinca 1848. i u nacrtu ustava austrijskoga parlamenta u Kroměřížu te u oktroyiranom ustavu od 4. ožujka 1849. izričito se ističe jednakost svih državljana pred zakonom i ravno-

pravnost svih narodâ za razliku od mađarskoga ustava od 11. travnja 1848. u kojem to nije naglašeno i u kojem nije pokušana kodifikacija osnovnih prava građana kao u Austriji. S političkim je liberalizmom povezan i ekonomski liberalizam izražen u načelu slobodne, gospodarske inicijative pojedinca, bez ikakve smetnje i intervencije države.

God. 1848. pokazale su se snažne centrifugalne sile koje su prijetile opstanku Monarhije, pogotovu zato što je njena centralizacija i državna organizacija zapela nakon smrti Josipa II. Vojno-monarhijska reakcija smatrala je da se carevina ne može održati izgradnjom ustavnoga sustava na temelju revolucionarnih načela nego samo kao vojno-birokratska država i vodeća sila u Njemačkoj i Italiji. Takav je program zahtijevao temeljitu reformu staroga, predrevolucionarnog režima koji je, uz ostalo, propao i zbog svoje nepokretljivosti. Trebalo je dakle nastaviti modernizaciju financija, privrede, uprave i sudstva kao uvjeta za centraliziranu, apsolutističku državu, tamo gdje je stao Josip II, uz pomoć vojske i policije te tipa birokracije koji je nastao za njegove vladavine. Dakako, valjalo je odbaciti mnoga načela jozefinizma koja su bila opasna nakon revolucije. Trebalo je zatim raskrstiti sa strahom od reformi iz Metternichova razdoblja ali ipak prihvatiti srednjovjekovno načelo monarha »po milosti božjoj«. Trebalo je uništiti buržoasku revoluciju ali ipak iskoristiti gospodarsku djelatnost buržoazije poticanjem njene težnje za privređivanjem i bogaćenjem. U vezi s razinom kapitalističke proizvodnje i kapitalističkih odnosa u razvijenim dijelovima Evrope i u nekim područjima Austrije, bila je to jedina mogućnost da se stvori materijalna podloga skupim reformama koje su imale osigurati snažnu vojsku i jedinstvenu državu u kojoj bi car i njegovi savjetodavci mogli uspješno kontrolirati cijelu administraciju od najviših do najnižih organa a posredstvom nje i sve društvene slojeve u carevini.

Za neoapsolutizam je karakteristično da se nije mogao osloniti ni na staru ni na novu društvenu elitu. Svojom privrednom djelatnošću samo je liberalna buržoazija mogla stvoriti temelje za stalne financijske prihode nužne režimu. Uz to, bila je izuzetno opasna zbog svojih političkih aspiracija i svoga nacionalizma. No bečkom središtu nije preostalo drugo nego da odlučno krene putem stvaranja kapitalističkih gospodarskih i društvenih odnosa i da im osigura pravni okvir. Upravo zato bivši feudalski, predstavnici staleškoga partikularizma i pobornici povratka na predožujko stanje, protivili su se neoapsolutizmu koji se temeljio na modernizaciji. Zato starokonzervativna aristokracija nije pomagala novi režim a njeni su se predstavnici pojavili među carskim ministrima i savjetodavcima tek 1859, nakon sloma toga sustava. Prema tome, samo vojska, policija i birokracija mogle su biti pouzdani oslon novome režimu. Preobrazba na svim područjima društvenoga života radi osiguranja financijske podloge jedinstvene centralizirane Austrije bila je osnovni uvjet za funkciju neoapsolutizma. Riječ je dakle o modernizaciji nametnutoj odozgo koja je imala stvoriti jednoobrazne ustanove za toliko različite zemlje Habsburške Monarhije, i to u isključivom interesu bečkog središta, bez obzira na povijesne tradicije i društvene strukture pojedinih zemalja i na interese raznih društvenih slojeva zainteresiranih za modernizaciju.

Zato su i rezultati neoapsolutističke modernizacije u pojedinim zemljama carevine bili potpuno različiti. Ovaj je prilog pokušaj da se prikupe podaci za odgovor na istraživačko pitanje o značaju i posljedicama neoapsolutističkih reformi u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji.

I

Na putu prema neoapsolutizmu monarhijska je restauracija morala privremeno biti obzirna prema ustavnim oblicima pomoću kojih su glavni društveno-politički rezultati revolucije došli do izražaja. Zato se poslužila pseudo-parlamentarizmom. Nakon skršene listopadske revolucije u Beču, došlo je, uz pomoć vojnih vrhova, na vlast ministarstvo na čelu s knezom Felixom Schwarzenbergom koji je postavio na prijestolje mladoga, osamnaestogodišnjega Franju Josipa. U Lombardiji je Radetzky likvidirao revoluciju, dok je Windisch-Grätz već na početku siječnja 1849. zauzeo Budim i Peštu. Zato su u Beču vjerovali da će i mađarska revolucija biti uskoro uništena. Schwarzenbergova je vlada odlučila da rastjera austrijski parlament koji je nakon bečke listopadske revolucije zasjedao u Kroměřížu. Istodobno je, 4. ožujka, proglašen za cijelu Carevinu Austriju od vladara oktroyiran ustav koji je predstavljao kompromis između rezultata revolucije i tradicionalnoga monarhijskog apsolutizma.²

Oktroyirani je ustav u suprotnosti s glavnim načelima četrdesetosmaškog liberalizma i po nastanku i po značaju. Osnovna je norma liberalnoga učenja bila da se ne mogu donositi zakoni bez sudjelovanja »predstavnik naroda«. Nasuprot tome, oktroj je ne samo pripreman mimo parlamenta nego je i proglašen istodobno kad je taj isti parlament likvidiran. Osim toga, liberalizam je predviđao samoupravu na svim razinama, sve do općina. Nasuprot tome, oktroj je svu moć položio u ruke vrhova carevine. Ograničio je ulogu centralnoga parlamenta i dopustio bečkom ministarstvu da stavi izvan snage odluke »zemaljskih« sabora, ako to bude potrebno. Oktroj je ipak proglašavao ona liberalna načela koja su osiguravala privredne i upravne okvire za razvoj kapitalističkog društva.

Prema oktroju nerazdjeljiva jedinstvena austrijska carevina sastoji se od »krunovina« koje zapravo treba da postanu uniformne pokrajine (zemlje) pri čemu bi se izbrisale goleme razlike između dotadašnjih »historijskih individualnosti«. Tim je krunovinama obećana određena, vrlo uska autonomija s posebnim zakonodavnim organima. Vladar bi donosio »zemaljske« zakone sa saborima pojedinih krunovina a »državne« zakone za cijelu Monarhiju s centralnim parlamentom u Beču. Ti bi budući sa-

² Tvorac toga ustava bio je ministar unutrašnjih poslova grof Franz Stadion, pobornik centralizirane liberalne države. Vjerovao je da bi se uz pomoć središnjega parlamenta mogao stvoriti jedinstveni »austrijski državni narod« (Staatsvolk). Zbog bolesti nije se mogao suprotstaviti kretanju prema otvorenom apsolutizmu i morao je napustiti svoj položaj koji je pripao prevrtljivom Aleksandru Bachu. Prijevod teksta oktroyiranog ustava s komentarom objavio je *Bogoslav Šulek*, *Austrijski državni ustav* (Konstitucija), Zagreb 1850.

bori imali pravo da suodlučuju o zemaljskim ustavima, ostvarenje kojih bilo je obećano u toku god. 1849, a zatim bi ih potvrdio centralni parlament koji bi imao pravo mijenjati oktroirani ustav. U međuvremenu, upravljat će se naredbama (patentima). Od svih tih obećanja ostale su samo naredbe!³

Oktroirani se ustav nije mogao otvoreno suprotstaviti snažnim nacionalnim pokretima god. 1848 (a mađarska je revolucija još uvijek trajala u času njegova proglašenja), pa je zato obećavao ravnopravnost »narodâ« i priznao svakome od njih pravo na čuvanje i jačanje narodnosti i jezika. To se carsko obećanje pokazalo kao gola fraza i prije ostalih »ustavnih« normi. Odmah je postalo jasno da proces centralizacije nužno prati germanizacija.

Nije također provedeno potpuno odvajanje uprave od sudstva proglašeno oktrojem. No na snagu su stupile odredbe koje su stvarale okvire za kapitalističko uređenje: ukinuti su feudalni odnosi i staleški ustavi, proglašena je jednakost pred zakonom, omogućena je seoba i slobodno stjecanje imetka uz sigurnost vlasništva, dano je pravo svima, bez razlike porijekla i religije, da se bave svakom granom privređivanja i da postignu državne službe.

Polazeći od velike razlike između »krunovina i zemalja«, oktroj određuje put prema općoj, jedinstvenoj upravnoj organizaciji i za pojedine od njih. Tako proglašava da će se ustav Kraljevine Ugarske održati u onim svojim dijelovima koji se ne protive oktroju te, koristeći se sukobom između mađarske revolucije i nemađarskih naroda u Ugarskoj, obećava uredbe koje će osigurati ravnopravnost narodâ i jezika u Ugarskoj. Vojvodini srpskoj obećavaju se uredbe na temelju povlastica danih od Habsburgovaca i njihovih obećanja da će poštivati sigurnost srpske crkve i naroda. Vojvodina je zajedno s tamiškim Banatom proglašena zasebnom krunovinom, odijeljenom od Ugarske, u studenom 1849.

Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji s Hrvatskim primorjem, Rijekom i riječkim kotarom, oktroj obećava nezavisnost od Kraljevine Ugarske i mogućnost dogovora zastupnika budućeg dalmatinskog i hrvatsko-slavonskog sabora o uvjetima eventualnoga združenja uz carsku potvrdu. Tako su se Banska Hrvatska i Slavonija otcijepile od Ugarske, ali nisu dobile modernu autonomiju, utemeljenu na svom tradicionalnom ustavu, kako su narodnjaci željeli 1848.

Oktroirani ustav uzima u obzir činjenicu da je sudbena organizacija Ugarske, Erdelja te Hrvatske i Slavonije bila dosad potpuno različita od ostalih krunovina. Zato njihovim saborima privremeno ostavlja dio zakonodavne vlasti ali samo dotle dok ne usklade svoje uredbe s općim normama za cijelu carevinu. Prema tome zastupnici tih sabora privremeno ne bi sudjelovali u donošenju zakonâ o sudstvu u središnjem parlamentu. Sve je to bilo bespredmetno jer apsolutizam nije dopustio djelatnost ni jednom zakonodavnom tijelu u Monarhiji.

³ Carsko obećanje da će se zemaljski sabori sazvati u toku 1850, a središnji parlament u proljeće 1851. nije se ispunilo zbog pritiska vojno-apsolutističke reakcije. Svi patentni izdani 1849–51. nosili su klauzulu da su provizornoga značaja, tj. do njihove potvrde od centralnoga parlamenta.

Po odredbama oktroja Vojna je krajina i dalje ostala pod upravom središnjih vojnih organa, dakle odijeljena od Civilne Hrvatske, s tim što joj je obećan statut kojim će njeni stanovnici dobiti ista građanska prava kao i pučanstvo ostalih područja carevine. To je predviđeno temeljnim zakonom od 7. svibnja 1850. koji zapravo i nije proveden u praksi.

Otcjepljenje Hrvatske i Slavonije od Ugarske imalo je veliko značenje za kasnije političko kretanje u ustavnom razdoblju. Iako su Hrvati i Srbi za »nagradu« a Mađari za »kaznu« bili podvrgnuti jednom te istom apsolutizmu, bilo je znatnih razlika u njegovu karakteru i provođenju u Ugarskoj (bez Erdelja) i u Hrvatskoj i Slavoniji. Nakon likvidacije mađarske revolucije uz rusku pomoć, general knez Alfred Windisch-Grätz, glavni pobornik povratka na stanje prije revolucije među velikašima, bio je na čelu vojne uprave u Ugarskoj. Želio je zato da vlada u Ugarskoj oslonom na starokonzervativnu mađarsku aristokraciju.⁴ Bio je na vlasti samo od siječnja do svibnja 1849, jer je Schwarzenbergova vlada smatrala da su Mađari revolucijom izgubili svoje povijesno pravo, potvrđeno pragmatičkom sankcijom, i da zato ugarsko područje treba integrirati u jedinstvenu carevinu. Morao se povući a mjere za uključivanje Ugarske u jedinstvenu Austriju provodio je ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Bach ali u okviru vojnoga režima i opsadnoga stanja. Ugarska je bila podijeljena u vojne distrikte a mađarsko je plemstvo maknuto sa činovničkih položaja, na koje je dotad imalo monopol, i zamijenjeno strancima.⁵ Do 1860. uprava se u Ugarskoj znatno razlikovala od one u Hrvatskoj i Slavoniji i u ostalim krunovinama i po tome što je bečko središte administrativno rascjepkalo ugarski teritorij da bi spriječilo zračenje iz Budima i Pešte kao upravnog središta. Opsadno je stanje ukinuto tek 1. svibnja 1854. ali je vojni guverner, kao namjesnik, ostao na čelu zemlje do 1860. Žestoki progon sudionika revolucionarnih događaja i oficira revolucionarne vojske te osumnjičenih za njeno pomaganje trajao je sve do 1852. Vojna je diktatura izricala teške, vrlo često i smrtne kazne.

Valja istaknuti da je oktroiirani ustav proglašen u vrijeme kad je veći dio carevine bio pod opsadnim stanjem. Vojna je diktatura imala svu vlast u svojim rukama: u Ugarskoj i u Erdelju, u talijanskim pokrajinama i u

⁴ Jelačić se odlučno protivio Windisch-Grätzovu pokušaju da se osloni na mađarsku aristokraciju koja je jasno pokazivala da misli nastaviti s mađarizacijom nemađarskih naroda u Ugarskoj. *F. Hauptmann*, Banus Jellačić und Feldmarschal Fürst Windisch-Grätz, *Südostforschungen*, XV, München 1956, 372–402; *J. Šidak*, »Društvo Slavonske lipe na Slavonskom jugu«, u: *isti*: Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848, Zagreb 1979, 306, 308. Jelačić se sukobio i s komandirajućim generalom u Ugarskoj Haynauom, jer je želio ukidanje opsadnoga stanja u južnoj Ugarskoj te civilnu upravu pod svojim rukovodstvom. *H. Friedjung*, n. dj. I, 421. Jelačić je zahtijevao ravnopravnost svih naroda u Ugarskoj i uspostavu srpske Vojvodine, *J. Šidak*, n. dj., 308–9. Za protivnike novoga apsolutizma i pobornike nekadašnje feudalne pokrajinske autonomije i predožujuškog društvenoga uređenja iskovan je naziv »starokonzervativci« za razliku od provoditelja neoapsolutizma koji su se također smatrali konzervativcima. Izraz »liberalizam« iščezao je iz službenog rječnika zajedno s uvođenjem otvorenoga apsolutizma.

⁵ Uključivanje Ugarske u jedinstvenu austrijsku državu imalo je više faza: 1. od lipnja 1849. do prosinca 1850. izvršene su pripreme mjere, 2. zatim je od siječnja 1851. do travnja 1853. organiziran »Bachov provizorij«, i 3. naposljetku je uveden »Bachov definitivum« koji je trajao od svibnja 1853. do lipnja 1860.

Galiciji, zatim u Beču, Grazu i Pragu (kratko vrijeme i u Trstu) te u tri češke tvrdave. O političkim su prijestupima odlučivali vojni sudovi. Oktroirani ustav bio je dakle proglašen samo za manji dio carevine. Zato su se vojna i civilna uprava sukobljavale oko kompetencija pa je bila karakteristična paralelna djelatnost ministara, koji su pripremali reforme, i gologa vojnog nasilja koje je jedino moglo osigurati jedinstvo Monarhije. Ministar predsjednik Schwarzenberg bio je doduše aristokrat ali se uspješno suprotstavljao nastojanju starokonzervativnih velikaša da se državno i društveno uređenje vrati na predožujsko stanje. S njima je zacijelo imao i istu odvratnost prema parlamentarizmu. Zato su ga mrzili i starokonzervativci i liberali. U svojoj vladi Schwarzenberg je imao četiri ministra koji su 1849–1851. zdušno pripremali reforme. Bili su to ministar unutrašnjih poslova Bach, ministar pravosuđa Anton Schmerling, ministar trgovine Karl Friedrich Bruck i ministar prosvjete grof Leo Thun.⁶ Schmerling je zacijelo bio najznačajniji predstavnik umjerenog liberalizma na temelju centralističkog ustava. Zato ga je Schwarzenberg uklonio iz ministarstva, kad se prišlo pripremi otvorenoga apsolutizma.⁷

Oktroirani ustav izazvao je velik otpor u svim pokrajinama Monarhije. Bivši feudanci vidjeli su u njemu prihvaćanje »prevratničkih« načela a federalisti i liberali pripremu za povratak na apsolutizam. No pod pritiskom vojne diktature jačalo je u austrijskih Nijemaca raspoloženje da se prihvatiti oktroj kao manje zlo.⁸ I liberali u Češkoj i Hrvatskoj postajali su skloni da gledaju na oktroirani ustav kao na neku vrstu podloge budućoj borbi za proširenje političke autonomije. Uvođenjem otvorenoga apsolutizma, ta su gledišta postala bespredmetna.

U Hrvatskoj se oktroiranom ustavu suprotstavila najjača struja narodnjaka organizirana potkraj studenoga 1848. u »Društvu Slavonske Lipe na slavonskom Jugu«, tj. liberalna grupa. Protivnici oktroja bili su i neorganizirani narodnjaci-konzervativci, hrvatski plemići, koji su osuđivali ukidanje tradicionalne hrvatske autonomije odozgo. »Slavonska Lipa« prestala je djelovati već do ljeta 1849, no liberali su se otvoreno ili prikriveno suprotstavljali oktroju i njegovim posljedicama sve do kraja 1850. Liberalni listovi *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* i naposljetku *Jugoslavenske Novine* pobijali su oktroj na temelju načela iz 1848. Isticanjem čvrste veze između osobne i nacionalne slobode, prije svega učenjem o

⁶ U Schwarzenbergovoj vladi bio je kao ministar bez lisnice za Hrvatsku grof Franjo Kulmer, dok je Metel Ožegović bio savjetnik za Hrvatsku u ministarstvu unutrašnjih poslova. Kulmer je otpušten neposredno nakon proglašenja otvorenoga apsolutizma, kad njegovi provoditelji više nisu imali obzira prema Jelačiću pa im ni posebni predstavnik Hrvatske u ministarstvu nije bio potreban. Uostalom, Bach je dao nadzirati Kulmera još dok je bio ministar, jer se kao starokonzervativac nije slagao s mjerama vlade. J. K. Mayr, ur., *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*, Wien–Leipzig 1931, 221.

⁷ Odstupio je i Bruck, kad se novoosnovano Državno vijeće počelo miješati u njegove kompetencije. No on nije bio protivnik apsolutizma koji je pomagao kapitalistički razvoj. Zato je 1855–60. bio ministar financija.

⁸ Među austrijskim Nijemcima valja istaknuti A. H. Springera koji je osuđivao oktroirani ustav s demokratskih pozicija, a zalagao se za ravnopravnost nacija i federalizaciju Monarhije. *A. H. Springer, Oesterreich nach der Revolution*, Leipzig 1850.

prirodnom pravu, liberalni su narodnjaci opravdavali svoj nacionalni program potrebom cjelovitosti Trojedne kraljevine i njenoga sjedinjenja sa Slovenijom i srpskom Vojvodinom unutar federativno uređene Habsburške Monarhije. Htjeli su »sveto trojstvo« nacionalne, političke i religiozne ravnopravnosti. Osuđivali su feudalno uređenje i željeli da se tradicionalna hrvatska autonomija ispuni »slobodoumnim« sadržajem u »duhu« novoga vremena. Prije oktroja izjašnjavali su se protiv centralizacije i učenja o vladaru postavljenom tobože »božjom milosti« a ne voljom naroda. Žalili su što je oktroj nametnuo centraliziranu državu i jednim udarcem srušio njihovu lijepu sliku o sjedinjenju hrvatskih zemalja u federativnoj carevini. Isticali su da »Južni Slaveni«, polazeći 1848. u borbu protiv Mađara, a za obnovljenu Austriju, nisu odbacivali središnjju austrijsku vlast ali pod uvjetom vlastite autonomije formulirane zaključcima Hrvatskog sabora. Posebno ih je ogorčilo to što je Vojna krajina bila oktrojem odvojena od Civilne Hrvatske i Slavonije. Donesen bez predstavnika narodâ, oktroj je, prema pisanju tih listova, u suprotnosti s načelom ustavnosti i ravnopravnosti narodâ, iako to na papiru naglašava. Mislili su, štoviše, da je riječ o povratku na Metternichov sistem pod krinkom ustavnosti. Dobro su uočili da se u oktroju sukobljavaju oprečna načela ustavnosti i apsolutizma vladara »po milosti božjoj«. Vrlo brzo postalo je jasno koji će od tih principa pobijediti. Zato su mnogi narodnjaci zaključili da su se za narodnoga pokreta 1848. podali neostvarljivim »sanjarijama« o »domaćoj samostalnosti«.⁹

Razumije se da je odmah došlo do hajke protiv liberalnih listova.¹⁰ U proljeće 1850. već je postalo gotovo nemoguće izražavati neslaganje s oktrojem. Zato su primjerice članci u *Südslawische Zeitung* odobravali novi upravni sustav jer je, usprkos slabostima, bio neusporedivo bolji nego stari feudalni nered i korupcija u upravi. U tom su smislu značajni prilozi budućeg tajnika zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore Ignjata Tkalca.¹¹ *Jugoslavenske novine* bile su nešto manje popustljive. No oba

⁹ Ovaj kratki opis liberalnih shvaćanja protivnih oktroju sastavila sam na temelju više karakterističnih članaka iz spomenutih liberalnih listova. Usp. i J. Šidak, »Društvo Slavonske lipe«, n. dj.; Obavijesti o hrvatskim liberalnim listovima 1848–1850. dao je J. Horvat u svojoj: Povijesti novinarstva Hrvatske 1771–1939, Zagreb 1962.

¹⁰ Najviše su bili ugroženi od Kulmera i samoga Schwarzenberga koji su zahtijevali da se zabrani *Slavenski Jug* a prikazani su, dakako, kao »revolucionarna stranka«. Ban Jelačić postupio je protiv njih posredno. Kao ban i »diktator«, on je na temelju austrijskoga zakona o tisku od 13. ožujka 1849. proglasio u svibnju naredbu koja uvodi jamčevinu (kauciju), novčanu kaznu za tiskovni prekršaj pa i kaznu zatvorom. To je bio težak udarac protiv proglašene slobode štampe, pogotovu zato što su novčana sredstva bila više nego skromna. J. Šidak, n. dj., 310–312; J. Horvat, n. dj., 174–175.

¹¹ Između I. Tkalca i F. Žerjavića, tj. između listova *Südslawische Zeitung* i *Jugoslavenskih Novina*, došlo je i do polemike o novom pravosudnom i ustavnom sustavu. Dok je Tkalac smatrao da sa starim zakonodavstvom treba radikalno prekinuti, Žerjavić je tvrdio da je modernizaciju trebalo provesti »u duhu našeg naroda«, tj. bez potpunog prekida s tradicijom. *Jugoslavenske Novine* su tom prilikom žestoko odgovorile na Tkalčevu tvrdnju da se žele vratiti na Verböczyjev zakonik, jer je zapravo bila riječ samo o izrazu otpora protiv modernizacije u isključivom interesu bečkoga središta. Usp. najvažnije polemičke članke: *Südslawische Zeitung*, 231, 8. X; 235, 12. X; 236, 14. X; 244, 23. X 1850; *Jugoslavenske Novine*, 149, 14. X; 153, 9. X – 156, 12. X 1850.

su se lista oštro suprotstavljala konkretnim mjerama te reorganizacije koje su bile protivne njihovim načelima »slobode« i »narodnosti«. U toku 1850. postupno su likvidirani liberalni listovi u carevini pa i oni u Zagrebu.¹² Na hrvatskom jeziku preostale su samo Gajeve *Narodne Novine* koje su postale službene.¹³

Uz liberalne listove i Bansko se vijeće, u odsutnosti bana Jelačića koji je sudjelovao u ratu s Mađarima, suprotstavilo oktroju i nije ga htjelo proglasiti. Tu su se prije svega istakla dva hrvatska plemića, liberal Ivan Kukuljević i namjesnik banske časti Mirko Lentulaj, konzervativac, plemić staroga kova. Oni su se izričito suprotstavili Jelačićevu nalogu od 3. kolovoza da proglase oktroj a uradili su to pod pritiskom tek 6. rujna 1849. Kao i liberalne novine, smatrali su da je jedinstvo Austrije prihvatljivo samo ako se novi ustav izgradi na temelju »stare naše konstitucionalnosti«.

Otpor oktroju došao je do izražaja neposredno nakon njegova proglašenja i u odluci da se postigne kraljevska potvrda zaključaka Hrvatskoga sabora iz god. 1848, koji su zbog svojih federalnih načela, zahtjeva za hrvatsku autonomiju i povezivanje sa srpskom Vojvodinom i Slovenijom, bili u suprotnosti s centralizacijom i uniformnosti Monarhije. Peticiju saborskoga odbora od 25. travnja 1849. sastavio je Ivan Mažuranić a Franjo Josip je u audijenciji obećao da će uvažiti sve zaključke koji su u skladu s načelom jedinstva države.¹⁴ Usklađivanje principa Hrvatskoga sabora 1848. i oktroja bilo je dakako nemoguće. No vladar je u vrijeme rata s Mađarima i nakon detronizacije Habsburgovaca morao postupati obzirno i privremeno uvažiti »zasluge« što su ih u tom ratu imali ban i »vierni hrvatski narod« u obrani opstanka Monarhije. Zato je Jelačić po carskom nalogu od 6. lipnja 1849. a po sugestijama Aleksandra Bacha (najprije ministra pravosuđa a zatim unutrašnjih poslova) imenovao grupu »povjerenika« koji su imali izraditi mišljenje o usklađivanju saborskih zaključaka i oktroja. Jedini istaknuti narodnjak među njima bio je Ivan Mažuranić. Prihvaćanjem toga poziva napustio je svoj otpor oktroju i počeo djelovati u skladu s njegovim proglašenim načelima.

¹² *Jugoslavenske Novine*, organ »jugoslavenske liberalne stranke«, svršile su tako da je Jelačić zabranio list zbog članka Avelina Čepulića u kojem se ističe da je Slavenima u Monarhiji, koja je sva okrenuta prema njemačkom pitanju, samo nešto malo bolje nego u Turskoj. Pri tom je dobro opisao značaj samoga apsolutizma. Čepulić je naime pozvao »Austriju [...] neka predpostavi interes svojih naroda privatnomu dynastičkomu interesu«. *Jugoslavenske Novine*, 207, 12. XII 1850; Zabrana lista i prosvjed uredništva u posljednjem broju 208, 13. XII 1850.

¹³ *Jugoslavenske Novine* (31, 14. V 1850) objavile su do tada nepoznat ugovor između ministarstva unutrašnjih poslova i Gaja od 12. prosinca 1849, prema kojem su *Narodne Novine* postale službeni list za Hrvatsku i Slavoniju na »hrvatsko-ilirskom« jeziku koji je imao svoje uvodnike objavljevati u skladu s tendencijama vlade.

¹⁴ J. Šidak, Ivan Mažuranić kao političar, u: *isti*, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 291; Ivan Mažuranić, Sabrana djela, Priredio M. Živančević, III, Zagreb 1979, 223–7, 467 i d.; isto, IV, 98. Mažuranić je također izradio koncept prijedloga za carski odgovor na spomenutu peticiju koji je, čini se, ostao nedovršen. Isto, III, 470–4.

Carska je odluka uslijedila na temelju izvještaja ministarskoga vijeća tek godinu dana kasnije, 7. travnja 1850, uoči početka upravne reorganizacije u Hrvatskoj u smislu centralizacije, tj. pretvaranja njenoga autonomnoga područja u »krunovinu«, jednu od upravnih jedinica Monarhije.¹⁵ Nakon što je odbacilo većinu saborskih zaključaka kao proizvod određenoga stanja koje se u promijenjenim prilikama više ne može održati, to je rješenje tvrdilo da su zapravo neki bitni nacionalni zahtjevi Hrvatskoga sabora već prihvaćeni u oktroju. To je osamostaljenje Hrvatske i Slavonije od mađarske prevlasti i osnivanje srpske Vojvodine s tamiškim Banatom te njihovo uređenje kao posebnih krunovina. Razumije se da takva tvrdnja ne odgovara zbilji. Hrvatski sabor imao je u vidu autonomiju s vlastitim zakonodavstvom i izvršnom vlasti unutar federativne carevine a ne samo zasebno upravno područje pod strogom kontrolom centralne vlade. Carska je odluka, štoviše, licemjerno tvrdila da je želja Hrvatskoga sabora iz 1848. za ravnopravnošću narodâ ostvarena, jer je proglašena u oktroju, i da će se održati posebne institucije u Hrvatskoj i Slavoniji u okviru jedinstvenoga ustava carstva. Ta druga odredba imala je samo privremeni značaj, jer je bilo nemoguće u prvoj fazi reorganizacije provesti izjednačenje u svim »krunovinama« na isti način. Carska je odluka izričito odbacila zahtjev za sjedinjenjem Vojne krajine i Civilne Hrvatske i Slavonije i ulogu Hrvatskoga sabora kao autonomnoga zakonodavnoga organa, jer se to protivi jedinstvu carevine. Zahtjevi Hrvatskoga sabora koji su se odnosili na ukidanje feudalnih odnosa mogli su se lako »odobriti«, jer su bili u skladu s modernizacijom koju je režim provodio. Jedini zaključak Hrvatskoga sabora 1848, što ga je car potvrdio u njegovu prvobitnom smislu, jest uvođenje narodnoga jezika kao službenog jezika. S obzirom da je proces centralizacije bio nužno povezan s germanizacijom, i ta je odluka postala bespredmetna.

Za gledište narodnjaka liberala koji su isprva odlučno odbijali oktroj a zatim ga nevoljko prihvatili pod uvjetom da se održe njegova liberalna obećanja, karakteristično je držanje Bogoslava Šuleka. Nakon što je u liberalnim listovima 1849. žestoko kritizirao taj ustav, on je god. 1850. izdao njegovo popularno tumačenje.¹⁶ U svojim komentarima pojedinim paragrafima naglasio je da su dobre strane ustava ukidanje feudalnih ustanova i modernizacija uprave i sudstva. Upozoravao je na obećanja koja ostavljaju nadu da će budući Hrvatski sabor i prikladna politička akcija moći promijeniti ustavne odredbe u smislu osnovnih zahtjeva hrvatske autonomije. Osudivši vladarski apsolutizam, u kojem je car sve a narod ništa, Šulek je u samoj činjenici što ustav ograničava carsku svećmoć vidio određeno jamstvo i za hrvatsku autonomiju i njena tradicionalna prava. »Zato treba, da ga svaki Hrvat upravo kao Otče-naš na pamet nauči«, tj. da u političkoj borbi iskoristi njegova liberalna obećanja. Prije svega, Šulek ističe ravnopravnost »plemena« i nada se da se više neće nametati tuđi jezik te njemački ili mađarski gospodar i da se »nitko neće više morati stiditi da je Hrvat ili Slavonac«.

¹⁵ *Südslawische Zeitung*, 148-9, 1-2. VII 1850.

¹⁶ Austrianski državni ustav, n. dj.

Obećanje oktroiiranoga ustava da će proraditi posebni »zemaljski« sabori i obavljati poslove ograničenoga dometa, moglo se uz mnogo dobre volje interpretirati bar kao put prema onom federalizmu što ga je želio Hrvatski sabor 1848.

Ističući da taj ustav ima dobre strane prije svega zato što bi se vlast imala podijeliti između cara (njegovih ministara) i naroda (sabora) pa se tako ograničava samovolja i uvodi zakonitost i jednakost pred zakonom, Šulek kaže da je loše što je sve centralizirano u Beču i što bogata gospoda uz pomoć izbornoga cenzusa dobivaju premoć u ustavnom životu. Ipak smatra da »sloboštine«, obećane tim ustavom, treba uporno braniti, makar svatko o njemu ne mislio najbolje. Šulek na kraju izražava nadu da će se postići još veće »pravice«, »ako samo budemo pametni«. Zato Hrvati treba da izaberu u buduću »državni sabor« dobre zastupnike koji će se truditi da se taj ustav promijeni.¹⁷

Mišljenje da treba na riječima prihvatiti taj ustav, a zapravo nastojati da se u biti izmijeni, zastupao je i Strossmayer. Za razliku od liberala, on je već 1849. smatrao da otpor oktroju može samo izazvati pojačani pritisak iz Beča. Zato se, u sukobu između bana i Banskoga vijeća oko proglašenja oktroja, stavio na Jelačićevu stranu a protiv »piskaranja« zagrebačkih liberalnih listova. Progovorio je u ime bečkih »Slavjana« koji, kao ljubitelji »slobodoumnih ustavnih« načela i s obzirom na stanje u Monarhiji, smatraju »za nepraktičnu« odluku Banskoga vijeća uperenu protiv banske naredbe da se službeno proglasi oktroj. On je još uvijek bio uvjeren kako je moguće da se »Jugoslovjani« u Monarhiji sjedine u jedno političko tijelo i da zato privremeno moraju žrtvovati neke svoje želje kako bi stekli povjerenje bečke vlade. Tvrdio je također da postoje ustavna sredstva protiv opasnosti koje se kriju u oktroju. Strossmayer je smatrao da treba formalno prihvatiti oktroj, a zapravo pokušati postići njegovu likvidaciju povezivanjem slavenskih snaga i pametnom taktikom, kojom se, usprkos svemu, ipak može postići ideal iz 1848, naime »slavjanska« Austrija. Zato je u svojim službenim izjavama isticao da se interesi dinastije temelje na ravnopravnosti narodâ i na jačanju Slavena.¹⁸

¹⁷ Šulek je objavio i carsku naredbu, dodatak oktroju, koja proglašava osnovne građanske slobode u četrdesetosmaškom duhu. Ta naredba nije proglašena za Ugarsku (gdje je još trajao rat) i za Vojnu krajinu ali ni za Civilnu Hrvatsku i Slavoniju. Naredba obećava slobodu religije, znanosti i nastave za sve narode, slobodu govora, štampe i udruživanja, slobodu osobe i imetka.

¹⁸ *Narodne Novine*, 116, 14. VIII 1849. J. J. Strossmayer, Dokumenti i korespondencija I, ur. F. Šišić, Zagreb 1933, 51–3, 66, 70, 107–8. Te su Strossmayerove misli izrečene 1849, kad su liberalne novine još čestoko pobijale oktroj. One su popustile 1850. i tada su zapravo nestale razlike između Strossmayera i liberala u odnosu na oktroj. Npr., uredništvo *Südslawische Zeitung* ističe da prihvaća oktroj kao jedini zakoniti temelj ali želi da ga se vladajući faktori strogo pridržavaju. List tvrdi da oktroj ostavlja dovoljan prostor za državni i nacionalni razvoj Slavena u Monarhiji. Zato zahtijeva ispunjenje svih obećanja i za Južne Slavena. *Südslawische Zeitung*, 144, 25. VI 1850. No dok se Strossmayer 1849. još mogao nadati ustavnom uređenju, 1850. bilo je već jasno da se priprema apsolutizam. Zato su ta i slične izjave samo pokušaj da se liberalne novine spase od zabrane.

Strossmayerovo javno zalaganje za oktroj imalo je zacijelo važnu ulogu pri njegovu imenovanju za đakovačkoga biskupa (18. studenoga 1849).¹⁹ Kao i sve narodnjake, zacijelo je proglašenje oktroja pogodilo i Jelačića. Uglavnom, on je tada još uvijek bio osoba kulta za narodnjake, simbol hrvatskoga državnoga prava koje nije moralo biti u suprotnosti s austrijskim carstvom kako je to Jelačić pokazao njegovom obranom od mađarske revolucije. Prelaženje preko hrvatske autonomije oktrojem zapravo je potpuno obezvrijedilo rat što ga je Jelačić tada vodio protiv Mađara. Nisu se zato slučajno javljala mišljenja da je Jelačić pogriješio što je propustio zahtijevati određena jamstva za hrvatsku autonomiju od bečkoga centra prije ulaska u taj rat. Počeli su mu zamjeravati razvijanje carske zastave umjesto hrvatske, kad je 1848. sa svojom vojskom prešao Dravu i izjavu da se bori za jedinstvenu, moćnu i veliku Austriju.²⁰

Kao oficir i ban, Jelačić se nije mogao izjasniti protiv oktroja. No objavio ga je službeno više od četiri mjeseca nakon njegova proglašenja (28. srpnja 1849) i tek tada je nastojao primorati Bansko vijeće da oktroj formalno proglasi.²¹ Vjerojatno ga je posebno pogodilo odvajanje Vojne krajine od Civilne Hrvatske i Slavonije. Pokušavao je utjecati na promjenu odredbi oktroja u tom pogledu, tj. postići sjedinjenje Vojne krajine s Hrvatskom i Slavonijom u civilnim poslovima.²² Zato je u svom memorandumu caru, što ga je sastavio nakon oktroja, predložao usklađenje ustavnih sloboda i vojne uprave. U jednom izvještaju u prosincu 1849. zahtijevao je da na Hrvatskom saboru budu i zastupnici Vojne krajine kao 1848. Uopće je smatrao da se dio programa iz 1848. može ispuniti i u uvjetima oktroja. Inzistirao je na sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom i na zadržavanju hrvatskog jezika kao službenoga.²³ Jelačić se vjerojatno nadao da će bečko središte ispuniti bar neke njegove želje, s obzirom na njegove zasluge za Monarhiju i dina-

¹⁹ Novi je biskup počeo unositi u svoje izjave i sastavne dijelove službene propagande o božanskoj misiji Austrije da kao moćna država širi kulturu na istok Evrope i o »austrijskom patriotizmu« kao izvoru građanskih vrлина. No uz to se odmah predstavio kao »mecena« raznih nastojanja u »narodnom« duhu. Zato su ga u Beču smatrali pretjeranim »Ilirom« i panslavistom«. *J. J. Strossmayer*, n. dj., 82–4, 86–7.

Posljednji otpor pružio je Mirko Bogović. Kad su sve liberalne novine već bile zabranjene, on je u proljeće 1851. pokušao izdati list sa simboličkim naslovom *Domobran*. Pozivajući se na carsku »potvrdu« zaključaka Hrvatskog sabora iz 1848. od 7. travnja 1850, Bogovićev je program zahtijevao ispunjenje obećanja iz oktroja (zasebne uredbe, ravnopravnost narodâ i jezika, sazivanje saborâ) te provođenje odluka iz 1848. u smislu izgradnje moderne hrvatske autonomije na temelju povijesnoga prava. Banska vlada mu to nije dopustila. *R. Maixner*, Prilozi poznavanju novinarske djelatnosti B. Suleka i M. Bogovića. Građa za povijest književnosti hrvatske, 27, 1956, 187–191; *Emerich Bogović*, Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien, Agram 1861, 27–29.

²⁰ *Lj. Lončar*, Iz korespondencije Ivana Filipovića, *Starine*, 45, Zagreb 1955, 424, 426; *E. Bogović*, n. dj., 12.

²¹ O držanju Jelačića neposredno nakon oktroja i o suprotnosti između njega i najuglednijih narodnjaka v. *J. Šidak*, »Društvo Slavenske Lipe«, n. dj., 307–315.

²² Ban je izjavio I. Mažuraniću da oktroj »nemože ostati podnipošto onako kako je napisan« i da će se Vojna krajina spojiti u građanskim poslovima s Hrvatskom. Mažuranić je vjerovao da će Krajina ipak biti »naša«, jer je taj posao u dobrim banovim rukama. *I. Mažuranić*, n. dj., IV, 85, 94.

²³ *J. Šidak*, »Društvo Slavenske Lipe«, n. dj., 307–9; *H. Friedjung*, n. dj. I, 425–6.

stiju. U tome se prevario.²⁴ Glavni nosioci apsolutizma i sam car osuđivali su ga zato što nije bio spreman da vlada čvrstom vojničkom rukom u Hrvatskoj i što se, na razne načine, neprestano trudio da očuva bar mrvice hrvatske autonomije. Tako se našao između dvije vatre: bečkoga središta, koje ga je preziralo zbog njegove nesposobnosti za upravne poslove i njegove »opozicije« mnogim važnim naredbama, i narodnjaka, koji su ga osuđivali zbog popuštanja apsolutizmu.²⁵

Većina narodnjaka zacijelo je smatrala da je Jelačić, kao političar, potpuno zatajio i da zapravo ne razumije da predstoji otvoreni apsolutizam. Čini se da su mnogi narodnjaci ipak mislili kako je najbolje da Jelačić bude namjesnik, jer osjeća kao »Slavjan« i branit će narodni jezik.²⁶

²⁴ Jelačić je, čini se, potkraj 1849. počeo shvaćati da njegova riječ ne vrijedi ništa i bio je zato silno mrzovoljan. Das Tagebuch des Polizeiministers, n. dj. 159. Za njegove službene izjave karakterističan je njemački govor nakon ukidanja Banskoga vijeća i početka uvođenja uniformne uprave 1850. U povodu svog obilaska Slavonije odgovorio je na Strossmayerov pozdrav i potvrdio da se smatra sredstvom božje providnosti pri spasavanju Austrije. Upozorio je da je pri reorganizaciji uprave, koja treba da stvori »jedinstvenu snažnu Austriju«, bilo nužno da se pretjerane nacionalne težnje ne uvažavaju u interesu »velike zajedničke domovine«. Dakako, istaknuo je nužnost jačanja nacionalnih kultura koje bi imale osigurati suradnju svih naroda pri »grandioznom djelu« reorganizacije Monarhije pod »zaštitom prijestolja«. Kao »čovjek naroda« ogradio se od sumnji da je sklon »prijašnjim prilikama« i »apsolutističkim tendencijama«. J. J. Strossmayer, n. dj., 159.

²⁵ Dnevnik šefa policije i žandarmerije Kempena, koji je bio oficir u Vojnoj krajini i s Jelačićem u ratu protiv Mađara, dao je donekle vjernu sliku odnosa između bečkoga središta i Jelačića, koji su do uvođenja otvorenoga apsolutizma bili prilično napeti. Iz Kempenovih zabilješki o njegovim razgovorima s carem, Bachom, Schwarzenbergom i nekim oficirima, može se razabrati da su vrhovi carevine bili vrlo nezadovoljni što Jelačić nije vladao u Hrvatskoj čvrstom vojničkom rukom. Kempen i Bach vidjeli su u Hrvatskoj »anarhiju« koja je doista postojala s obzirom na prijelazno razdoblje između feudalnih i modernih ustanova. Ban je podržavao to nezadovoljstvo svojom stalnom »opozicijom« brojnim mjerama vlade. Svojim inzistiranjem na hrvatskom službenom jeziku dodijao je bečkim germanizatorima. Vidjeli su u njemu »panslavista«, kojega je 1848. ionako izdigla »ultraliberalna« stranka (kako kaže Kempen) i »separatista«, jer je želio da se očuvaju mrvice hrvatske autonomije. Pružao je otpor i sveučelnoj žandarmeriji. Nezadovoljstvo glavnih provoditelja apsolutizma neprestano je pothranjivala i banova nesposobnost za rukovođenje novom upravom i birokracijom. Množile su se i obavijesti o padu banova ugleda u zemlji pa čak i o preziru prema njemu. Zato je Kempen već 1852. predlagao nekoga nadvojvodu za namjesnika umjesto Jelačića. Mladi je car i sam oštro osuđivao Jelačića zbog lošega političkog stanja u Hrvatskoj (zacijelo s obzirom na liberalne listove) i silnih poteškoća pri organizaciji uprave, koje su, prema njegovoj izjavi, bile svakako namjerno izazvane. U Kempenovu dnevniku nema tragova Jelačićeva otpora nakon uvođenja apsolutizma. Već 1856. Jelačiću je njegova bolest onemogućavala obavljanje namjesničke funkcije. Čini se da je car odahnuo kad je, na početku 1858. imenovao generala Šokčevića Jelačićevim zamjenikom u nadi da će se prilike u Hrvatskoj »popraviti«. V. brojne bilješke u: Das Tagebuch, n. dj., primjerce: 164, 182, 187–8, 193, 195–7, 202, 204, 209, 214, 227, 230, 238, 241–2, 426, 442, 467.

²⁶ I sam Strossmayer smatrao je da je ban »siroma kod očiju slijep«, Strossmayer, n. dj., 69. S obzirom na to da je Jelačić, s jedne strane, pokleknuo pred apsolutističkim mjerama a s druge im se opirao, neki su se narodnjaci kolebali u svom gledištu prema njemu. Ivan Filipović tvrdio je u veljači 1850. da bana slave još samo »švarcgelberi, apsolutiste i pangermaniste« i da je on zajedno s Windisch-Grätzom nakon bečke listopadske revolucije postavio »sadašnji pangermanistički ministerium u savezu s dinastičkom kamarilom«. Samo dva mjeseca kasnije, kad se čulo za jednu banovu intervenciju u Beču, pisao je da i banovi dušmani govore o njemu s oduševljenjem. Lj.

II

Reforme financija, političke uprave i sudstva, te različite odredbe na području privrede i prometa, koje su imale osigurati jedinstvo »velike i moćne Austrije«, proglašene su u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji u toku 1850. Tada je također obavljen dio posla za njihovu primjenu. Reorganizacija se počela provoditi u praksi 1851. Kao što sam već istakla, oktroirani ustav nije stupio na snagu u pogledu svojih osnovnih načela, jer se pripremao otvoreni apsolutizam. Zato reforme nisu u cijelosti provedene ni u Hrvatskoj i Slavoniji.

Uoči velikih promjena liberalni su listovi pisali o kaosu u županijama i u magistratima gradova, o nasiljima i činovničkim zloupotrebama. Bespomoćno Bansko vijeće nije moglo osigurati redovno obavljanje poslova. U feudalnom sistemu nije bilo jedinstvenoga sudstva. Posebni su sudovi postojali za plemstvo, duhovnike, stanovnike gradova i kmetove. Hrvatski je sabor ukinuo god. 1848. gospoštinske (dominantske, spahijske, patrimonijalne) sudove a njihove su ovlasti prešle na županijske (varmedijske) suce koji su dakako obavljali i upravne poslove. Nakon ukidanja feudalnih odnosa, seljaci su se obraćali njima. Ovisni o bivšim feudalcima, ti su pravnički neškolorani i korumpirani činovnici redovito odlučivali na štetu seljaka. Jednakost pred zakonom, proglašena oktroiranim ustavom, tu nije funkcionirala. Seljaci nisu imali nikakvu zakonsku zaštitu jer je samo proglašeno ukidanje feudalnih odnosa ali novi posjedovni odnosi još nisu bili zakonom normirani. Pri tom su mnogi feudalci pokušali preudicirati zakonske odluke otimanjem zemlje ili primoravanjem seljaka na besplatni rad na svojim posjedima, tj. na tlaku. Zato je vapaj za sređivanjem prilika u političkoj upravi i sudstvu bio općenit.²⁷ No »red«, a to znači i modernizaciju, sada je moglo osigurati samo bečko ministarstvo, i to uz skupu cijenu centralizacije i germanizacije.²⁸

Lončar, Iz korespondencije Ivana Filipovića, n. dj., 425–6, 430. A. T. Brlić uviđao je doduše banovu »političku nevještinu« ali nije želio da mu padne »popularitet«, jer kao »Slavjan« osjeća »naški«. *Lj. Lončar*, n. dj., 433. Opću sumnju u banovo držanje ilustriraju i pisma I. Brlića. *Ignjat Alojzije Brlić*, Pisma sinu Andriji Torkvatu 1836–55, Zagreb 1942. J. Trdina se sjeća da su Jelačića nazivali »njemački guslar«, jer je u mladosti pisao njemačke pjesme i kako se tvrdilo »da je austrijski vojnik u njemu ubio hrvatskog rodoljuba!« *J. Trdina*, Bachovi husari i ilirci, Zagreb 1980, 81–2. Jelačićevo inspekcijско putovanje ljeti 1850. pokazalo je da on više ne uživa podršku i da su svečanosti pri njegovu dočeku bile službeno organizirane. Prema uredniku *Jugoslavenskih Novina* Josipu Dvoraniću-Hoffmannu, Jelačićev je doček u Zagrebu, nakon njegova povratka s toga putovanja, bio »octroyiran«. *R. Maixner*, n. dj., 184–5.

²⁷ To stanje opisuju zagrebački liberalni listovi uz različite ilustracije. Ponegdje su županijski i gradski suci osuđivali seljake na batinjanje zbog uskrate nekih davanja, posebno gornice. Opća je želja bila da se svrši s »nepotizmom« u županijama i da se za suce postave ljudi pravničke struke, da se uredi sudovi i reguliraju plaće. Osnovne jadikovke ipak su se odnosile na katastrofu u vezi s propadanjem zadruga. No opća je želja, dakako, bila da sva ta bolna pitanja ne rješava bečki zakonodavac nego Hrvatski sabor.

²⁸ Literatura o državnoj upravi u Hrvatskoj najviše se bavi ustavnim razdobljima od 1861. Podataka o neapsolutizmu ima u radovima: *M. Smrekar*, Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji I, Zagreb 1899; *F. Vrbanić*, Rad hrvatskog zakonarstva na polju uprave od god. 1861. do najnovijega vremena, Rad

Proglašenju i organizaciji novoga upravnog i sudskog sistema prethodilo je na početku svibnja 1850. osnivanje financijske direkcije u Zagrebu, koja je preuzela dotadašnje kompetencije financijskog odsjeka Banskoga vijeća i bila podređena neposredno ministarstvu financija. Time su osigurani osnovni materijalni preduvjeti za uvođenje novoga financijskoga i poreznoga sistema, političke uprave i sudstva po naređenju i pod kontrolom bečkoga središta. Nakon tjeskobnoga očekivanja kakva će biti uprava koja treba da dokrajči ne samo tradicionalnu hrvatsku autonomiju nego i svaku nadu u njenu modernizaciju, financijska je direkcija bila prvo neposredno iskustvo s »njemačko-austrijskim sistemom centralizacije na hrvatskom tlu«.²⁹

Financijsku su upravu preuzeli stranci i, dakako, odmah počeli uredovati na njemačkom jeziku. Uskoro su postali jasni osnovni problemi germanizacije što ju je kasniji apsolutistički režim sustavno provodio. Službena *Wiener Zeitung* raspisala je u ožujku natječaj za 102 mjesta financijskih činovnika. Preduvjet bila je određena stručnost i poznavanje njemačkoga jezika.³⁰ U novoj »krunovini« bilo je malo kandidata sposobnih za te položaje. Do tada su činovnici uredovali na latinskom a od 1848. na hrvatskom jeziku, tako da je većina znala slabo ili nikako njemački. Osim toga, feudalni činovnici doista nisu imali nikakva znanja potrebna modernoj financijskoj upravi. Izuzevši nekoliko obrazovanih pojedinaca, svoju su kompetenciju na natječajima mogle dokazati prije svega osobe školovane u Austriji. Dakako da pri prelaženju preko »našinaca« na natječajima nije uvijek bila mjerodavna kompetencija nego i sumnja zbog pretjeranoga »ilirstva«. Postupak nove financijske direkcije naišao je na žestok otpor.³¹

Na temelju carskoga rješenja od 7. travnja 1850. ministarstvo unutrašnjih poslova objavilo je, 12. lipnja, naredbu o organizaciji političke uprave u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Upravna podjela obuhvaćala je šest okruga, koji su doduše zadržali tradicionalni naziv »županije« ali su odmah bile raspuštene županijske skupštine, nekada središta feudalne vlasti i stvaranja odluka. Županije su bile: Zagrebačka, Varaždinska (s Medimurjem), Križevačka, Riječka, Osječka i Požeška. Riječka je župa-

JAZU, 94, 1889; *I. Beuc*, Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945), Zagreb 1969; *H. Sirotković*, Die Verwaltung im Königreich Kroatien und Slavonien 1848–1918, u: Die Habsburgermonarchie, n. dj., II, 474–7; Usp. i *J. Šidak*, Bachov apsolutizam, Enciklopedija Jugoslavije, I, 268–270. Neophodni je priručnik za političku upravu za neoapsolutizma: *E. Mayerhofer*, Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst bei den Landes-, Kreis- und Bezirksbehörden im Kaiserthum Oesterreich, Wien 1859.

²⁹ *Südslawische Zeitung*, 123, 31. V 1850.

³⁰ U natječajima se redovno zahtijevalo poznavanje njemačkoga (*državnog*) jezika ali i »zemaljskoga« jezika koji bi činovnik morao što prije naučiti, ukoliko ga nije znao. S prodorom germanizacije taj je drugi zahtjev otpao za činovnike koji nisu imali neposredni dodir s »pukom«.

³¹ Došlo je do polemike između *Jugoslavenskih Novina* te službenih listova (*Agramer Zeitung* i *Narodne Novine*) koji su branili ministarsku komisiju za organizaciju financijske uprave. Protiv uvođenja službenoga njemačkoga jezika liberalni su se listovi pozivali na oktroj i njegovo načelo o ravnopravnosti narodâ i jezika, kojega se bečko središte očigledno nije držalo.

nija s dijelom Gorskoga kotara i Hrvatskim primorjem bila nova organizacijska jedinica. Svaka je županija imala određeni broj kotara. U svemu ih je bilo 20. Ti su kotari podređeni županijskoj upravi koju je vodio podžupan. Najniži upravni organi bile su gradske i seoske općine podređene kotarima. Car je imenovao velike župane koji su bili odgovorni Banskom vijeću. Na čelu uprave bio je ban s banskom vladom, koja doduše još nije imala naziv »namjesništvo« ali je zato imala funkciju izvršnoga organa ministarstva unutrašnjih poslova. Valja istaknuti da su tim patentom prvi put uvedene u Hrvatsku i Slavoniju točno određene kategorije moderne birokracije. Istodobno je (7. svibnja) proglašen i »temeljni zakon« za Vojnu krajinu.

Carskom naredbom od 17. lipnja 1850. raspušteno je Bansko vijeće, izvršni organ hrvatske autonomije, a Jelačić je postao samo najviši činovnik jedne od austrijskih »krunovina«. Činovnici različitih odsjeka raspuštenoga Banskoga vijeća, svi od reda narodnjaci, krenuli su na »juriš na nove službe« u organima nove uprave.³² Carskom naredbom od 22. prosinca 1850. dane su upute za djelovanje političke uprave koja je počela funkcionirati 1. siječnja 1851. Tada je raspušteno povjerenstvo koje je obavilo sve pripreme za uvođenje novoga sustava. No nova uprava stupila je samo djelomično na snagu jer je, nepunu godinu kasnije, odbačen oktroirani ustav a neoapsolutistički je režim prišao ponovnoj reorganizaciji uprave.

Poduzete su i nužne mjere za uvođenje novoga sistema u sudstvu na temelju liberalnih načela oktroiranoga ustava (jednakost građana pred zakonom, ukidanje svih ostataka privilegiranoga feudalnoga sudstva, odvajanje sudstva od uprave u svim molbama, uređenje kompetencije sudaca i sudskih instanca). Uklonjen je inkvizicijski proces u kojem je jedna osoba imala funkciju tužitelja, odvjetnika i suca a optuženi bio samo objekt procesa. Osim toga, parnice su bile tajne a presude su se donosile na temelju pisanih predstavlki a ne utvrđivanjem činjenica na sudskoj raspravi. Sada su proglašene norme modernoga sudskog procesa prije svega: odvajanje osobe suca i tužitelja, obrana optuženoga i porota.³³

Privremena reorganizacija sudstva, što ju je ministarstvo pravosuđa proglasilo 16. srpnja 1850, nije provedena. Liberalno načelo potpunog odvajanja sudstva od uprave, koje je bar donekle omogućavalo nezavisnost sudaca, otežavalo je neposrednu kontrolu središnjih organa, pa je nakon uvođenja neoapsolutizma bio nužan povratak na određene stare oblike u sudstvu. Zato su 1850. god. izrađene norme koje su bar u načelu osiguravale pravnu zaštitu seljaštva i siromašnijim stanovnicima gradova, što je u feudalizmu bilo samo iznimno moguće. Sudska organizacija u Hrvatskoj i Slavoniji imala je u skladu s brojem novih upravnih jedinica

³² I. Perkovac, *Pripoviesti iz Bojnoga Odsjeka*, Zagreb 1905, 237. Iz Zagreba su počeli odlaziti narodnjaci koji su dobili »službice«. I to je bio jedan od razloga za mrtvilo koje je zavladao pa su Zagrepčani »jatimice uskakali u njemački tabor«. J. Trdina, n. dj., 82–3.

³³ Usporedbu između inkvizicijskog i modernog sudskog postupka daje A. Hye-Glunek, *Die leitenden Grundsätze der österreichischen Strafprozessordnung vom 29. Juli 1853*, Wien 1854. (Uvod).

u prvoj instanci kotarske sudove, u drugoj instanci zemaljske sudove, a u trećoj instanci Banski stol u Zagrebu. Vrhovno kasaciono sudište, kao jedan od organa koji je imao osigurati centralizaciju, bilo je dakako u Beču. Uvedena je i institucija državnoga odvjetnika. Novi su sudovi počeli djelomično uredovati 1851.

Kao povjerenik bečke vlade 1849–50. pri organizaciji sudstva u Hrvatskoj i Slavoniji glavnu je ulogu imao Ivan Mažuranić. Od veljače 1849. bio je činovnik u Odsjeku za pravosudne poslove Banskoga vijeća. Zacijelo je, kao istaknuti liberal, bio u početku protivnik oktroiranoga ustava. Na Jelačićev prijedlog, Mažuranić se nakon ukidanja Banskoga vijeća, kao član odbora povjerenikâ, prihvatio izuzetno složenoga posla da izradi obavijesti i prijedloge za organizaciju sudstva u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji u okviru jedinstvenih normi za cijelu Monarhiju. To, dakako, znači da se morao odreći ideala iz 1848. prije svega želje za očuvanjem i modernizacijom hrvatske autonomije, i razradivati svoje prijedloge u duhu centralizacije. Može se pretpostaviti da to nije uradio samo radi uhljebljenja. S pravom uvjeren da je odstranjenje feudalnoga kaosa životno pitanje za Hrvate, on se svim svojim snagama predao stvaralačkom radu u skladu s procesom modernizacije. Pri tom valja imati na umu da je novo sudstvo trebalo da djeluje u izrazito liberalnom duhu i da osigura pravnu državu o kojoj su liberali sanjali 1848.

Provoditelj sudskih reformi na temelju liberalnih načela iz 1848. bio je Anton Schmerling, ministar pravosuđa od srpnja 1849. On je bio prvak umjerene liberalne struje koja je željela provesti centralistički ustav oslonom na buržoaziju i protivila se otvorenom apsolutizmu. Pripremao je liberalne sudske reforme, bez obzira na jačanje vojne reakcije i uopće pobornika otvorenoga apsolutizma na čelu s carem. Zato je u siječnju 1851. morao istupiti iz Schwarzenbergova ministarstva. Hrvatski narodnjaci smatrali su ga s pravom jednim od stupova germanizacije i centralizacije.³⁴ Schmerling je želio da Ivan Mažuranić provodi organizaciju sudstva u Hrvatskoj i Slavoniji, jer je zacijelo cijenio njegovu sposobnost i široku pravnu naobrazbu nužnu da se prevladaju velike poteškoće pri organizaciji modernoga sudstva, umjesto kaotičnog feudalnoga sudovanja. Zato je, bez obzira na sumnju bečkoga centra je li Mažuranić kao ilirac i liberal iz 1848. prikladan za visoki položaj, proveo, 31. svibnja 1850, njegovo imenovanje za zamjenika generalnog prokuratora, tj. za organizatora sudstva u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. On, dakako, nije nikoga zamjenjivao nego je sam snosio svu odgovornost.³⁵

³⁴ H. Friedjung, I, n. dj., 269, 313, 453, 459, 461; *Südslawische Zeitung*, 192, 23. VIII 1850. I. Brlić misli da je Schmerling još veći »Grossdeutscher« od Schwarzenberga. I. Brlić, Pisma, n. dj., 75.

³⁵ Kulmer je opisao Mažuranića kao »demagoga« i »revolucionara«, a car ga je sumnjičio kao suradnika »zloglasnog« *Slavenskog Juga* i prvaka »ultrailirske stranke«. Pretpostavljao je da bi Mažuranić mogao podijeliti novoosnovana činovnička mjesta u sudstvu »prijateljima separatizma«, kako su u Beču nazivali protivnike centralizacije. Neposredno prije svog odlaska s ministarskog položaja, Schmerling je branio Mažuranića tvrdnjom da se on odrekao svojih »slavomanskih tendencija«, I. Mažuranić, n. dj. III, 466 i IV, 390–1, 397–9; I. Šidak, Ivan Mažuranić kao političar, n. dj., 291. Čini se da je i Mažuranić smatrao da se mora povući, kad je Schmerling dao ostavku. I.

Organizaciju sudstva Mažuranić je provodio zajedno s ministerijalnim povjerenikom Maksimilijanom Rušnovim, također narodnjakom. U toku 1850. Mažuranić se najviše bavio personalnim poslovima u vezi s popunjavanjem činovničkih mjesta u sudstvu. Jedva se mogao obraniti od silnih intervencija i preporuka.³⁶

Mažuraniću je sa Schmerlingom bila zajednička želja za modernizacijom, dakle za odbacivanjem svih feudalnih ostataka. U vezi sa svojim prijedlozima za imenovanje službenika pri zagrebačkom Banskom stolu, jasno je izrazio svoja osnovna gledišta. Uvjeren je da kandidati, koji poznaju samo feudalno ugarsko pravo (kodificirano od Verböczyja) a ne i »izvanhrvatski svijet«, nemaju uvjeta za sudjelovanje u modernizaciji sudstva i da bi, štoviše, bili smiješni na takvim položajima.³⁷ No s obzirom na nedostatak svestrano obrazovanih pravnika u zaostalim hrvatskim »kulturnim prilikama«, predlagao je i one dosadašnje feudalne činovnike »verbecijance« za koje je smatrao da su voljni sami steći potrebnu naobrazbu i obavijesti o suvremenoj pravnoj znanosti i tako se prilagoditi novom sistemu. Nastojao je isključiti od kandidature »stari-rokonzervativne Hrvate« plemiće, pristalice stare feudalne autonomije, štovatelje »prošlosti« a protivnike »sadašnjosti i budućnosti«.³⁸

Mažuranić je zacijelo doživljavao svoj posao kao usmjerenje prema »budućnosti«, tj. prema stvaranju građanskoga društva, bez obzira na goleme poteškoće koje su kočile taj proces. Zato se njegova borba za modernizaciju u sasvim drugim uvjetima, dvadesetak godina kasnije kad je bio ban, može shvatiti kao nastavak napora započetoga u vrijeme oktroiranoga ustava. No Mažuranić se morao prilagoditi potrebama centralizacije koja je prelazila preko hrvatske feudalne autonomije i preko njenih novih oblika izraženih 1848.³⁹

³⁶ Prema Mažuranićevoj izjavi samo se za službe u kotarskim sudovima natjecalo oko 2500 kandidata. *I. Mažuranić*, n. dj., III, 106, 109, 110. Ta je tvrdnja zacijelo pretjerana, jer statistika iz 1857. iskazuje ukupno svega 3201 činovnika. I. Brlić tvrdi da se na natječaje za sudske službe javljaju svi stari suci i »fiškali« pa kandidata ima mnogo više nego što je potrebno. Prema njegovoj izjavi manje je kandidata za službe u političkoj upravi. Dobro je uočio da je nova reorganizacija uprave i sudstva zgrada bez temelja podignuta odozgo. *I. Brlić*, Pisma, n. dj., 110–11.

³⁷ Slično mišljenje ima i budući ogorčeni Mažuranićev neprijatelj Ante Starčević. On je smatrao da se većina pravnika ne želi obrazovati za nove potrebe a ipak se ljuti kad se postavljaju tuđi, kompetentniji činovnici. *Neven*, 1853, 800.

³⁸ Mažuranićev kriterij, što ga je dijelio sa Schmerlingom, ipak je ostavljao otvorenu mogućnost proizvoljnoga postupka. Tko je mogao sigurno znati je li neki činovnički kandidat »bildungsfähig« (sposoban za naobrazbu) ili nije? Mirko Bogović je kasnije napao »moderne juriste«, tj. prije svega Mažuranića, koji su dokazivali svoju lojalnost i svoju pravnu naobrazbu, u suprotnosti s pravnicima drugoga mišljenja, prekomjernom pohvalom na brzinu uvedenoga građanskog i kaznenog zakonika i grdili one, koji nisu bezuvjetno pristali uz njih, kao »verbecijance«.

³⁹ Iako je sam bio sumnjiv zbog svojih »slavomanskih« osjećaja, on se, u spomenutom prijedlogu lica za činovničke položaje pri Banskom stolu, ogradio od dvojice svojih ilirskih suboraca: Ljudevita Vukotinića i Ferde Žerjavića. Izjavio je da su oni dođuše pobornici modernizacije ali da imaju pretjerana politička i nacionalna shvaćanja. Riječ je, dakako, o dvojici protivnika nametanja centraliziranog ustava. *I. Mažuranić*, n. dj., IV, 380–1. Mažuranić je i inače morao postupati u skladu s oktroyem. Tako je 1851. sugerirao Banskom vijeću da odbije zahtjev Mirka Bogovića za izdavanje lista *Domobran* kojem program proizlazi iz saborskih zaključaka 1848. i protivan je oktroiranom ustavu. Isto, 119–121, 393.

Osnovni uvjet centralizacije bilo je, dakako, jedinstveno tržište. Zato su, 1. listopada 1850, ukinute carinske granice između Ugarske i Austrije a jedinstveno je carinsko područje stupilo na snagu 1. srpnja 1851.⁴⁰ Sada se pokazalo što vlada razumije pod izrazom »ravnopravnost narodâ« koji je proglasio oktroj. Riječ je o formalno istim uvjetima za sve građane na kapitalističkom tržištu a zapravo o sigurnom uspjehu najjačega austrijsko-njemačkoga kapitala u slobodnoj konkurenciji, o njegovu prodoru na zaostaliya područja carevine u kojima kapitalistička privreda još nije bila uhvatila korijen. Germanizacija nije dakle proizlazila samo iz djelatnosti njemačkih ili germaniziranih čeških i slovenskih činovnika nego je u još opasnijem obliku djelovala na ekonomskom području. Novi je režim morao privredno najrazvijenijoj buržoaziji, tj. austrijsko-njemačkoj, otvoriti sva vrata za daljnji uspon, kako bi je privolio da odstane od političkih sloboda.

Centralizacija, funkcioniranje jedinstvenoga carinskog područja te uopće osiguranje državnih prihoda — zahtijevalo je protežanje austrijskoga poreznog sustava na cijelu Monarhiju. Pri tom su porezi bili znatno više sredstvo budžetske politike a neusporedivo manje stimulacija ekonomskog razvoja. Nije se vodilo računa o različitim gospodarskim razinama u pojedinim »krunovinama« ni o stimulaciji zaostalih krajeva i privrednih grana za povećanje proizvodnje. Svi, bogati i siromašni, podvrgnuti su istim principima. Državni su se prihodi pokrivali iz poreza, carina, monopola te raznih pristojbi. Taj je porezni sustav protegnut god. 1850. i na Civilnu Hrvatsku i Slavoniju, koja je zajedno s Vojnom krajinom pripadala »najsirašnijima među siromašnima«, kako je pisala liberalna štampa, a počeo je funkcionirati 1851.⁴¹

Germanizacija u doba oktiroiranoga ustava i kasnije za neoapsolutizma nije proizlazila samo iz procesa birokratizacije i stvaranja najpovoljnijih uvjeta za austrijsko-njemački kapital. Schwarzenbergova vlada podredila je unutrašnje uređenje austrijske carevine svojim planovima o postizavanju premoći u Njemačkom savezu. U lipnju 1815. osnovan je na Bečkom kongresu Njemački savez, konfederacija 41 njemačke države, koji je potiskivao i progono liberalne i demokratske snage u duhu Sv. alijanse. God. 1833—34. osnovana je Carinska unija pod vodstvom Pruske, tj. jedinstveno tržište za većinu njemačkih država. Usprkos tome, mirni dualizam, sporazum i ravnoteža Pruske i Habsburške Monarhije, još nije bio doveden u pitanje. Nakon 1848. to više nije bilo moguće, jer je općenjemački parlament (koji je počeo zasjedati u Frankfurtu, 18. svibnja 1848, a bio rastjeran, 18. lipnja 1849, u Stuttgartu) potaknuo liberalni pokret za ujedinjenje Njemačke koji više nije dopuštao povratak na stari sustav slabo povezane konfederacije. Zato je počeo žestok sukob između vrhova Austrije i Pruske za premoć u Njemačkoj koji će završiti porazom

⁴⁰ Usp. H. M. Brandt, n. dj.; A. Matlekovits, Die Zollpolitik der österreichisch-ungarischen Monarchie von 1850. bis zur Gegenwart, Budapest 1877; A. Beer, Die österreichische Handelspolitik im neunzehnten Jahrhundert, Wien 1891.

⁴¹ *Südslawische Zeitung* (225—229, 1—5. X 1850) donosi seriju članaka pod naslovom: Wer zahlt die höchsten Steuern? To je adaptacija jednog češkoga teksta od A. E.

Austrije 1866. Pokušaji reorganizacije Njemačkoga saveza u toku pedesetih godina nužno su se razbijali o njihove suprotne interese.

Ministar predsjednik Schwarzenberg odlučno je odbacivao paritet Pruske i Austrije u Njemačkoj. Želio je premoć austrijske carevine. Taj se cilj mogao ostvariti, samo ako bi Njemačka ostala konfederacija. Federativno organizirana njemačka nacionalna država bila bi opasnost za jedinstvenu austrijsku carevinu s obzirom na njene nenjemačke dijelove koji bi morali ostati izvan njemačke države i koji ni do tada, izuzevši čeških i slovenskih pokrajina, nisu bili dio njemačkog carstva. Schwarzenberg je zato želio uključiti cijelu Monarhiju u Njemački savez u kojem bi Pruska bila samo jedna od saveznih država. S toga gledišta treba ocijeniti i oktroiirani ustav i započeti proces upravne i gospodarske modernizacije koji je imao omogućiti pretvaranje snažne, jedinstvene Austrije u vodeću silu u Njemačkoj.

Pruska službena politika željela je nasuprot tome: jednakost s Austrijom, dualizam u vođenju Saveza i usko povezivanje njemačkih država na čelu s Pruskom. Pri tom je pruska vlada imala u ruci čvrsto oruđe, naime Carinsku uniju. Zato je preduvjet za hegemoniju Austrije bilo povezivanje triju carinskih područja (Habsburške Monarhije, Carinske unije na čelu s Pruskom i sjevernomjemačke grupe država koja nije bila u Carinskoj uniji) u carinski savez na čelu s Austrijom.⁴² Daljnji opstanak Carinske unije na čelu s Pruskom a bez Austrije značio bi isključenje Austrije iz Njemačke. U studenom 1850. pruska se diplomacija morala odreći planova o sjedinjenju, dok je Schwarzenberg morao napustiti svoj program priključenja cijele Habsburške Monarhije Njemačkom savezu. (Punktacije u Olomoucu.) Na konferencijama u Dresdenu 1850/51. raspravljalo se o reorganizaciji Njemačkog saveza ali se pri tom nije moglo doći do kompromisa. No Schwarzenbergova politika premoći Austrije u Njemačkoj ostala je i nakon njegove smrti (1852) osnovni kriterij za rješavanje svih bitnih unutrašnjih pitanja carevine.⁴³

Dakako, narodnjaci su se već 1848. i 1849. izjasnili protiv toga da Njemački savez obuhvati austrijski dio carevine što ne bi samo ugrozilo njihove austro-slavenske planove nego pospješilo i katastrofu germanizacije. No 1850. u vezi s pripremama za jedinstveno carinsko područje Monarhije i s nastojanjem da se stvori »austrijsko-njemački mitni savez«, izjavama o nacionalnoj ugroženosti pridružili su se argumenti predstavnika građanstva. Njima je bilo jasno da je jedinstveno carinsko područje u Monarhiji podloga za uspon austro-njemačke industrije na štetu nerazvijenoga obrta i trgovine u Hrvatskoj i Slavoniji. Prosvjedovali su što se otvaraju vrata stranim tvorničarima, veletrgovcima i bankama prije poduzetih priprema za razvoj industrije i poljoprivrede u samoj zemlji. U

⁴² U vezi s tim planovima Schwarzenberg je bio pod utjecajem svoga ministra trgovine Nijemca Karla Brucka koji je imao u vidu njemačku srednjoevropsku državu a želio joj je stvoriti temelj zajedničkim carinskim područjem Njemačkoga saveza i Habsburške Monarhije.

⁴³ H. J. Schoeps, *Von Olmütz nach Dresden 1850/51, Veröffentlichungen aus den Archiven, Preussischer Kulturbesitz, 7, Köln-Berlin 1972; H. Friedjung, Die deutsche Politik des Fürsten Schwarzenberg, u: isti, Oesterreich von 1848 - bis 1860, n. dj. II.*

tim uvjetima, smatrali su, »naši kapitalisti« ne mogu se osposobiti za slobodnu konkurenciju. Žalili su se da im predstoji samo izvoz sirovina a uvoz gotove robe uz dvostruku cijenu.⁴⁴

God. 1850, kad liberalna štampa još nije bila sasvim ugušena, može se donekle pratiti otpor protiv germanizacije. Bilo je, štoviše, i polemika između austro-njemačkih i slavenskih listova, jer se svaki otpor germanizaciji proglašavao revolucionarnim postupkom. Zagrebačka je liberalna štampa prosvjedovala protiv »njemačke Austrije« i njene tobožnje kulturne misije na Balkanu, odbijala je da gleda u Nijemcima »izabrani narod« i da se na zapovijed oduševljava za njemački jezik. Štoviše, suprotstavljala je ruski, kao općeslavenski jezik, nametanju njemačkog jezika, ističući da su Slaveni većina u carevini i da se ne smiju ponijemčiti.⁴⁵

No mnogi su bivši četrdesetosmaši gotovo sasvim zašutjeli od straha pred progonima ili su, iz potrebe da sebi pribave neku »službicu«, počeli javno govoriti njemački ili, ako su bili činovnici, uredovati na njemačkom jeziku. Počela je klima »smrtne tišine« karakteristične za neoapsolutizam. Pojedinci su dokazivali svoju »dobronamjernost« (»Gutgesinnter«) oduševljenjem za sve što je njemačko. Čini se da je to kretanje bilo najprije izrazitije u Slavoniji gdje je bogatije građanstvo velikim dijelom bilo njemačko a ni ilirizam se tamo nije toliko proširio kao u kajkavskoj Hrvatskoj.⁴⁶

Kad je vrlo brzo propala namjera generala Windisch-Grätza da u Ugarskoj vlada zajedno s mađarskim starokonzervativcima, u Hrvatskoj je nestao strah od moguće obnove mađarske prevlasti. Javila se, štoviše, i kritika krvave osvete austrijske soldateske nad oficirima mađarske revolucionarne vojske i sućut s progonjenima. Kad je postalo jasno da hrvatska autonomija neće zamijeniti prevlast mađarske aristokracije nego da se izgrađuje centralistički, germanizirani sistem, počelo se širiti uvjerenje da su Nijemci mnogo opasniji od Mađara za nacionalni opstanak Hrvata.⁴⁷ Strah od germanizacije bio je opravdan, jer je imao mnogo veće šanse da uspije nego mađarizacija koja je do 1848. imala slabu podlogu jer nije osiguravala »mađaronima« mogućnost gospodarskoga uspona. Privredni kaos u doba raspadanja feudalnih odnosa nije to dopuštao. Feudalna uprava pružala je razmjerno nesigurno uhljebljenje samo malom broju osoba, a nije bilo ni središnjega organa koji bi je mogao nadzirati. Mađarizacija nije mogla obuhvatiti građanstvo (osim ponešto u Slavoniji). I u gradovima u Ugarskoj još je veći dio buržoazije govorio njemački. Osim toga, mađarski jezik i mlada mađarska kultura nisu bili privlačni i nisu mogli konkurirati mobilizacijskoj snazi ilirizma. God. 1848. bilo je očigledno da je mađarizacija ostala na površini i da je zahvatila samo dio plemstva.

⁴⁴ *Jugoslavenske Novine*, 3–4, 10–11. IV 1850 (Austrijsko-njemački mitni savez).

⁴⁵ *Südslawische Zeitung*, 66, 20. III; 70–71, 26–27. III; 78–79, 5–6. IV 1850. Prijedlog da službeni jezik Slavena bude ruski, autor kojega je bio Ignjat Tkalac, izazvao je žestoke reakcije u njemačkoj štampi.

⁴⁶ *Südslawische Zeitung*, 95, 25. IV 1850 (-r Korrespondenz aus der Diakovština).

⁴⁷ Bila je to atmosfera koja je proizvela strastvenu mržnju Ante Starčevića protiv Nijemaca i svega što je njemačko kao sastavni dio pravaške ideologije, a natjerala je Mirka Bogovića u tvrdokorne mađarone.

Neoapsolutistička germanizacija mogla je prodrijeti mnogo dublje nego mađarizacija. Germanizacija je već od druge polovice 18. st. bila popratna pojava pri stvaranju građanske klase u svim nenjemačkim dijelovima carevine pa tako i u Hrvatskoj. Izuzev područja prodiranja talijanske kulture, bogatije je građanstvo govorilo njemački i davalo gradovima njemački izgled. Upotreba njemačkog jezika u svakodnevnom životu bila je simbol pripadnosti »boljem društvu«. Ta se tendencija nužno produbila nakon 1848/9, jer ju je poticao jedinstveni upravni sistem koji je provodio smišljenu i organiziranu germanizaciju posredstvom svih svojih organa od političke uprave do školstva. Germanizacija je uz to obećavala pojedincima iz građanstva ekonomski napredak po uzoru na bogatu austrijsko-njemačku buržoaziju i na industrijalizaciju u nekim austrijskim zemljama, uhljebljenje u novoj birokratskoj vojsci, uspon na društvenoj ljestvici prihvaćanjem načina života i kulture njemačkoga građanstva.⁴⁸ Pri tom valja imati na umu da je »narodni preporod« iliraca trajao prije toga svega petnaestak godina i da je doduše položio temelje modernoj hrvatskoj kulturi i političkom životu, ali je postignuta razina još uvijek bila vrlo skromna. Osim toga, novi je sistem smatrao dostignuća ilirizma »revolucionarnima« i »panslavističkima« i progonio ih je na razne načine. Zato su bivši ilirci imali dvije alternative: ili da se prilagode njemačkoj kulturi, koja je bila na neusporedivo višoj razini nego skromna hrvatska, računajući s usponom u društvenoj hijerarhiji, ili da pod doista teškim uvjetima pokušaju održati baštinu svoga »duševnoga preporoda« do boljih vremena. Većina je oportunistički taktizirala unutar tih dviju krajnosti.

III

Vidjeli smo da je oktroirani ustav bio kompromis između apsolutističko-monarhijskoga načela i liberalnih koncepcija iz 1848. i da je apsolutizam postupno nadvladao. Uz vojne krugove, u tom je kretanju imao glavnu ulogu mladi car koji je najviše slušao savjete viteza Karla Friedricha Kübecka, predsjednika novoga državnog (carevinskog) vijeća, i kneza Metternicha, dakle dvojice zastupnika predožujskih načela. Dakako, uskrnuće Metternichova sistema bilo je nemoguće. Snažna autoritativna i centralizirana država mogla se stvoriti samo sustavnom modernizacijom koja se, bez obzira na strah Franje Josipa od revolucije, nužno temeljila na pomaganju gospodarskoga uspona buržoazije ali ujedno i na sprečavanju njena političkog utjecaja. Zato je Metternichov srednjovjekovni,

⁴⁸ Jadikovke o njemačkom izgledu gradova, koje se mogu naći u ilirskom tisku prije 1848, nastavile su se. M. Bogović je pisao da njemački jezik prodira na javna mjesta i u obitelji u gradovima, i to ne samo u višim slojevima nego donekle i u »prostijim«. No spomenuo je samo poslogu bogataša. *Neven*, 1853, 26–7. J. Trdina svjedoči da mu se Varaždin na prvi pogled činio kao njemački grad ali se uskoro uvjerio da samo nekoliko stotina »gospodskih ljudi« govori njemački, premda znaju dobro i kajkavski. Između germaniziranih bogatijih građana Varaždina i »prostog puka« nije bilo društvenih dodira, što je zacijelo kočilo germanizaciju. *J. Trdina*, n. dj., 28.

strogi monarhijski princip bio nakalemljen na potpuno nove privredne, društvene i političke uvjete u kojima više nije mogao funkcionirati.⁴⁹

U toku povratka na apsolutizam, ili bolje reći stvaranja apsolutizma novog tipa, velika je smetnja bio ministarski savjet, dakle vlada nastala god. 1848. i vezana načelima izrečenim u oktroyanom ustavu koja nisu omogućavala apsolutnu moć vladarevu. Prema carskoj odluci od 13. travnja 1851, Carevinsko vijeće, što ga je uspostavio već i oktroj, pretvorilo se u savjetodavni organ kakav je postojao u doba Metternicha. To je vijeće dobilo mnogo važniju funkciju nego ministarski savjet, što je, dakako, izazvalo suprotnosti između tih dviju ustanova. Franjo Josip onemogućio je ministarskom savjetu da vlada zajedno s njime. Potpuno oduzimanje moći ministarskom savjetu uslijedilo je u kolovozu 1851. Na sjednici ministarskog savjeta od 17. kolovoza, sam je Franjo Josip odlučno izjavio da se francusko-engleska ustavna načela ne mogu primijeniti na austrijsku carevinu jer bi to spriječilo reforme potrebne za učvršćenje jedinstva carevine i tobože ne bi bilo u skladu s pravim potrebama naroda. Ministarstvo dakle više nije smjelo biti vlada odgovorna ustavu, nego samo izvršilac naredbi koje su proizlazile isključivo iz careve samovolje. Zato je ukinut i supotpis (»premapotpis«) određenoga ministra pri objavljivanju zakona, jer je označavao njegovu suodgovornost. Ministri su sada postali samo vrhovni izvršioци careve osobne volje, dakle puki carski činovnici. Ta su načela fiksirana u carskim ručnim pismima od 20. i 28. kolovoza 1851. Ministarske sjednice postale su isključivo mjesto za raspravljanje a ne za odlučivanje. One su samo koordinirale izvršavanje carskih zapovijedi pod novim nazivom »ministarska konferencija«. Nakon Schwarzenbergove smrti, 14. travnja 1852, car je ukinuo i položaj ministra predsjednika. Ministarska je konferencija imala svoga predsjednika, ne kao središnju ličnost vlade, nego kao činovnika odgovornog caru. Tu je dužnost obavljao ministar vanjskih poslova.⁵⁰ Značajno je da najvažnije ustanove novoga apsolutizma nisu uopće nosile naziv »ministarstvo« nego »Vrhovna policijska oblast« i »Vojna administracija«.

Tehnika vladanja neoapsolutizma bila je sama po sebi proturječna. Umjesto da osigura kolegijalnu središnju upravu, ona je omogućavala dezintegraciju jer Franjo Josip kao samodržac, dakle isključivi stvaralac odluka, nije imao dovoljno znanja i iskustva da ocijeni složeni proces modernizacije. On je u času formalnoga uvođenja neoapsolutizma imao samo 22 godine. Ni starija osoba ne bi mogla sama izaći na kraj s koordinacijom

⁴⁹ Metternich, koji se nakon svoga bijega 1848. vratio u Beč 1851, želio je kao i Windisch-Grätz apsolutistički režim s oslonom na starokonzervativnu aristokraciju. Zato je smatrao da je Schwarzenbergova politika potpunoga pretapanja Ugarske u Austriju riskantna. Ipak je naposljetku odobrio neoapsolutizam a Franjo Josip se s njime dogovarao o bitnim pitanjima novoga sistema. E. Andics, Metternich und die Frage Ungarns, Budapest 1973, 321–24. Osnovnu orijentaciju pri uvođenju neoapsolutizma dao je Kübeck. Mladi je car vrlo rado prihvatio njegove savjete da postane apsolutni monarh ukidanjem najprije ustavnoga ministarstva a zatim i samoga ustava. Zapravo on je to želio još od svoga stupanja na prijestolje. H. Friedjung, n. dj., I, 464–9; H. Rumpler, n. dj., 32.

⁵⁰ H. Rumpler, n. dj., 32–52; W. Heindl, Probleme der Edition, u: Die Protokolle, n. dj., III/1 i objavljeni dokumenti u tom svesku.

svih područja kojima se bečko središte moralo baviti. Ministri su bili svaki za sebe odgovorni caru i nisu donosili zajedničke odluke kao vlada. Treba još uzeti u obzir da je svemoćna vojska bila izvan svake civilne kontrole. Nakon odlaska Windisch-Grätza, sam je Franjo Josip postao glavni vojni komandant. Prema tome, novi režim, koji se morao prije svega baviti gušenjem snažnih tendencija proizašlih iz revolucije 1848, nije mogao provoditi homogenu i sistematsku politiku usklađivanja svih područja stvaranja odluka. Imao je privid monolitnoga birokratskog sustava a zapravo je iznutra bio slab i kaotičan.

Iako je sigurnost osobe i imetka bila znatno veća nego u feudalnom razdoblju, neoapsolutizam nije stvarao pravnu državu. Carska samovolja, slabo maskirana strogim načelom vladara »po milosti božjoj«, bila je vrhovni zakon a provodila se posredstvom vojske, policije i birokracije. Obilježje toga režima ipak je bilo i dvojstvo konzervativnoga vladajućeg vrha i činovništva koje je izvršavalo njegove zapovijedi. Ti su činovnici bili velikim dijelom liberali, jer su samo oni mogli osigurati modernizaciju na kojoj se taj sistem temeljio.

Franjo Josip mogao je svoj strogi monarhijski apsolutizam opravdati jedino uspješnim gospodarskim usponom, prije svega njemačke buržoazije, dakle trajnim pomaganjem privatne inicijative. Sustavno otklanjanje feudalnih ostataka i stvaranje tehničke baze za kapitalističko uređenje doista je donijelo rezultata u modernizaciji. No nehomogenost režima, koja se izvana očitovala prije svega u neusklađenoj financijskoj politici, velikim je dijelom uzrokovala teško ekonomsko i financijsko stanje. Zato nije samo otpor »podanika« u svim dijelovima Monarhije izazvao slom neoapsolutizma. Tome su kumovali i najviši činovnici, nosioj toga režima, kad su se uvjerali da taj režim ne može funkcionirati.

U neoapsolutizmu otpala je nekadašnja uloga dinastije kao labave veze feudalnih krunovina. Sada je ona postala isključiva vlast na čelu birokracije pod vojnom i policijskom kontrolom. Neoapsolutizam polazio je od načela izjednačavanja države i vojno-birokratske moći, koja je bila jedino jamstvo za osiguranje jedinstva carevine i »poslušnost« društva. Zato je neoapsolutizam zapravo bio stalno opsadno stanje.

Goli birokratski centralizam, uz odbacivanje posljednjih ostataka ustavnih ukrasa, car je proglasio ručnim pismima, 31. prosinca 1851, tzv. Silvestarskim patentom koji je pripremao od kolovoza 1851, kad je pretvorio vladu u skupinu najviših činovnika.⁵¹

Silvestarski je patent ukinuo oktroirani ustav i proglasio ga neumjesnim i neprovedivim. Odbacio je dakle zakonodavstvo proizašlo iz liberalnih shvaćanja god. 1848. No usmjeren prema kapitalističkoj ekonomici, taj je patent izričito potvrdio jednakost »pripadnika države« pred zakonom, ukidanje svih oblika seljačkoga podložništva i obveza koje iz njega proizlaze. Osim toga, patent potvrđuje prava zakonom priznatih crkava i

⁵¹ Postoje različite interpretacije držanja kneza Schwarzenberga u vezi s uvođenjem apsolutizma. Zastupao je konzervativna gledišta koja nisu bila u skladu ni s liberalizmom nekih njegovih ministara ni s golim monarhijskim apsolutizmom. Teško je reći koji su bili njegovi motivi kad se priklonio Kúbeckovu smjeru otvorenoga apsolutizma, jer je smrt prekinula njegovu djelatnost. *H. Rumpler*, n. dj., 45-6.

religioznih društava na javno ispovijedanje vjere i samostalnu upravu organizacijskih, kulturnih, nastavnih poslova i milosrđa. Ravnopravnost pripadnika svih religija nije bila provedena za neoapsolutizma, jer je režim trebao snažnu potporu katoličke crkve i morao joj je dati privilegirani položaj.

Radi zadovoljavanja potreba austrijskih narodâ i stvaranja uvjeta za blagostanje svih društvenih slojeva, patent proglašava »Obća načela za organske uredbe u krunovinah cesarevine austrijske« na temelju kojih je trebalo postepeno donositi i provoditi jednoobrazne zakone za cijelu Monarhiju. Upravo taj patent dobro ilustrira neoapsolutističko svodenje države na голу upravu, jer sadrži samo principe za organizaciju uprave. Sva ostala državna djelatnost proizlazila je iz carske samovolje i o njenim problemima nije trebalo ni obavijestiti »podanike«.

Liberalni elementi zakonodavstva na temelju oktroiranoga ustava bili su odstranjeni. Riječ je o odvajanju sudstva od uprave u svim molbama, o modernom sudskom procesu s porotom i o isključenju predstavnika stanovništva u stvaranju odluka čak i na lokalnoj razini, a prije svega o još snažnijoj centralizaciji kako bi se odstranila mogućnost slobodnijega odlučivanja same birokracije. Postojala je samo jedna iznimka. Silvestarski je patent očigledno želio pridobiti veleposjedničko plemstvo pa je predviđao savjetodavne odbore »Velike zemaljske gospoštine« u okruzima i namjesništvima, dok bi se kotarski uredi imali povremeno savjetovati s bivšim feudalcima. Ta načela nisu bila provedena u praksi. Neoapsolutizam nije mogao vjerovati velikom dijelu aristokracije, jer je bila federalistički nastrojena i nije prihvaćala modernizaciju koju je forsirao novi režim. No ta izjava dobro ilustrira unutrašnju proturječnost neoapsolutizma koji se, usprkos ukidanju feudalizma i suradnji s liberalnom buržoazijom u modernizaciji, ne može sasvim odreći bivših feudalaca kao svoje konzervativne podloge. Taj se problem odrazio i u zakonodavstvu za rasterećenje zemljišta u Hrvatskoj i Slavoniji.

Iako je zakonodavstvo Silvestarskoga patenta bilo veliki korak natrag prema obećanjima oktroja, ipak je uvelo određene institucije koje su, uz neke ispravke, mogle funkcionirati do kraja Monarhije. Riječ je prije svega o protezanju austrijskoga općega građanskog i kaznenog zakonika na sve krunovine. Na načelima proglašenim Silvestarskim patentom, izrađivali su se i provodili pojedini zakoni od 1852. do 1859.

Vidjeli smo da je neoapsolutistički režim bio razapet između predožujskog stila sprečavanja političkih prava državljana, koji su postali »podanici« ovisni o »previšnjoj« »milosti« i »mudrosti«, i provođenja liberalnih načela u privredi koja su imala osigurati financijsku i ekonomsku osnovu centralizirane države. Zakonodavstvo je dakle trebalo stvoriti infrastrukturu za kapitalističku djelatnost i brz rast proizvodnih snaga. Zato su ti zakoni imali svoju svrhu i nakon sloma apsolutizma.

Jamstvo režima za »mir i red«, nakon feudalne nesigurnosti i previranja god. 1848/9, stvorilo je uvjete za prvu »osnivačku periodu« (Gründerperiode). Brojne privatne investicije pri osnivanju novih poduzeća i u izgradnji sredstava za komunikaciju postale su moguće uglavnom u austrijsko-njemačkim i češkim krajevima u kojima je društvena struktura i

ekonomska razina dopuštala poduzetnicima da se koriste poticajima režima u svojoj kapitalističkoj djelatnosti. Donekle je i krimski rat privremeno stimulirao ekonomski uspon, radi povećane proizvodnje hrane, opreme i oružja za vojsku.

Bečko je središte trebalo savjet predstavnika buržoazije za poticanje kapitalističkog razvoja i potrebnih investicija, iako je građanstvu oduzelo svako pravo utjecaja na odluke koje su se stvarale u uskom krugu oko cara. Zato je patentom od 18. ožujka 1850. naređeno osnivanje trgovačko-obrtničkih komora koje su na području Civilne Hrvatske i Slavonije (u Zagrebu, Osijeku i na Rijeci) počele s radom 1852. Komore su po zakonu bile dužne pratiti kretanje i probleme trgovine, obrta te industrije i predlagati nužne investicije. S obzirom na privrednu slabost Hrvatske i Slavonije, komore nisu mogle utjecati na gospodarske odluke bečkoga središta.⁶²

Prva svjetska ekonomska kriza 1857. zaustavila je privredni uspon i bitno utjecala na slom neoapsolutizma i zbog toga što je režim živio iznad svojih mogućnosti i nije uspio izgraditi financijsku podlogu za modernizaciju. Kronični je deficit pokazao da neoapsolutizam ne može financijski savladati unutrašnje reforme i vanjskopolitičke potrebe u vezi sa željama za hegemoniju carevine u Njemačkoj. Nije bilo dovoljno financijskih sredstava za istodobno povećanje i funkciju vojske, policije, birokracije te za nužne investicije u privredi. Zato je neoapsolutizam pogoršavao katastrofalno ekonomsko stanje u gospodarski zaostalim područjima nakon ukidanja feudalnih odnosa. Takav je bio slučaj i u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Bez ikakvih investicija za podizanje privredne snage stanovništva ili barem pojedinih proizvodnih grana, novi je sistem oporozovanja onemogućio gospodarski napredak s izuzetkom maloga broja poduzetnika.

Ministarstvo unutrašnjih poslova imalo je u centraliziranoj upravi ključno mjesto. Posredstvom namjesništava, kao svojih transmisija, ono je izdavalo naloge za unutrašnje uređenje, organizaciju i djelatnost uprave, za gospodarske i kulturne poslove. Nisu zato slučajno suvremenici nazvali neoapsolutistički sistem Bachovim imenom, pogotovu što je bilo poznato da je upravo on formulirao najvažnije carske patente. Ne može se, međutim, opravdati upotreba pojma »Bachov apsolutizam« u historiografiji, jer Bach nije bio tvorac neoapsolutističkoga sustava nego samo provoditelj odluka cara i njegovih savjetnika koji su se odlučili za apsolutizam. Bach, istaknuti liberal iz 1848, ušao je u Schwarzenbergovu vladu kao ministar pravosuđa a surađivao je sa Stadionom u pripremi liberalnoga ustavnog uređenja. Da bi mogao ostati u vladi, prvi je put izdao svoje uvjerenje, manifestirano 1848, kad je 1849. pristao da se rastjera središnji parlament. Kad je ljeti 1849. postao ministar unutrašnjih poslova, naglasio je svoju privrženost liberalnim, ustavnim načelima koja je bra-

⁶² M. Krešić, 50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1852–1902, b. g.; M. Despot, Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskoga društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, 27–69.

nio u ministarstvu sve do posljednjega časa uoči proglašenja otvorenoga apsolutizma. Predsjednik državnoga vijeća Kübeck bio je pravi tvorac sustava što su mu suvremenici davali Bachovo ime. Kako je želio pod svaku cijenu ostati na vlasti, Bach je prihvatio apsolutizam i počeo je provoditi Schwarzenbergove direktive, odnosno naloge koji su proizlazili iz dogovora Kübecka i cara. Moćnici ga nisu trpjeli kao nekadašnjega odvjetnika s »barikada« i zbog njegove prevrtljivosti ali ga nisu maknuli, jer je bio najsposobniji pravnik da zakonski realizira njihove upute i dovoljno ponizan i spreman da provede i one zapovijedi koje su mu bile izričito nametnute.⁵³

Dokazavši svoju izuzetnu korisnost za interese apsolutističkih vrhova, Bach je, pogotovu nakon Kübeckove smrti 1855, osigurao svoj položaj i donekle pojačao utjecaj kao carev savjetnik. Ipak nikada nije usmjeravao sistem vladavine i nije donosio ključne odluke. No kao provoditelj tuđih odluka imao je široke ovlasti.⁵⁴

S obzirom na te činjenice suvremena historiografija naziva »Bachov apsolutizam« neoapsolutizmom jer je riječ o apsolutizmu novoga tipa, o vojno-birokratskoj autokraciji koja se temelji na mješavinama elemenata tradicionalnoga apsolutizma i kretanja prema kapitalističkom društvu. To je dakle određena struktura širega i dugotrajnijega procesa restauracije u Evropi.⁵⁵

⁵³ Bach je izvršio još jedan preokret povezujući se usko s katoličkim klerom, posebno s bečkim nadbiskupom Rauscherom koji je, kao glava privilegirane konkordatske crkve u Austriji, bio, prema Friedjungu, najmoćnija osoba u carevini. Nakon njega najmoćniji su bili predstavnici vojske, carski adjutant Grünne i šef policije Kempen a onda Bach, dakako tek nakon Kübeckove smrti. Može se smatrati da je Friedjungova procjena uglavnom točna. Rauscher je nekada bio učitelj Franje Josipa i imao je velik utjecaj na njega. Kempen i Grünne, te ostali predstavnici »vojne stranke« bili su žestoki protivnici konkordata, tj. Rauscherovog djela. Smatrali su da privilegirani položaj katoličke crkve krnji carsku i državnu svemoć. No nisu bili dovoljno snažni da spriječe konkordat što su ga željeli car i njegova majka nadvojvotkinja Sofija. Ona je, čini se, bila glavna Bachova zaštitnica i po svom utjecaju na mladoga cara doista najmoćnija osoba u carevini s obzirom na to što se miješala čak i u vojna pitanja i državne financije. *H. Friedjung*, n. dj., II, 180–1. Za predodžbe suvremenika o Bachu, kao usmjeritelju apsolutizma i inicijatoru svih njegovih bitnih obilježja, karakteristično je uvjerenje Trdine da je prije svega Bach odgovoran za konkordat s papom 1855. Uistinu, on pri tom nije imao nikakvu ulogu. *J. Trdina*, n. dj., 46.

⁵⁴ Već je Friedjung iznio brojne podatke za zaključak da Bach nije tvorac sistema koji je poznat pod njegovim imenom.

⁵⁵ Stölzl piše o »Bachovoj eri« u Češkoj ali sistem naziva neoapsolutizmom. *Ch. Stölzl*, n. dj. O. Sashegyi, koji piše o političkoj upravi u Ugarskoj za »Bachove ere«, i sam kaže da se ta uprava s nepravom naziva Bachovim imenom, jer je on pri određivanju karaktera te uprave imao istu podređenu ulogu kao i u pripremi otvorenoga apsolutizma. Zato se i on služi pojmom »neoapsolutizam«. O. *Sashegyi*, n. dj. Nasuprot spomenutim autorima W. Heindl smatra da ne valja upotrebljavati pojmove »Kübeckova« a pogotovu ne »Bachova era«. Ona misli da se precjenjuje utjecaj Kübecka i Metternicha na Franju Josipa, tj. on bi zapravo imao glavnu odgovornost za uvođenje novoga sistema. Ako se dakle neoapsolutizmu želi dati neko ime, najbolje bi odgovaralo ime Franje Josipa. *Die Protokolle*, n. dj., III/1, LIX. Već je Mayr u svom izdanju dnevnika ministra policije Kempena upotrebljavao izraz »Neuabsolutismus« vjerojatno zato što je Kempen bio žestoki Bachov neprijatelj pa nije želio nazvati apsolutistički sistem njegovim imenom. *Das Tagebuch*, n. dj.

Neusporedivo veću moć od Bacha imao je šef Vrhovne policijske oblasti Johann Kempen. Bio je najprije generalni inspektor žandarmerije, osnovane na početku 1850, koja je, u skladu s carevom željom, imala potpuno vojnički značaj. Četiri godine, sve do ukidanja opsadnoga stanja (1. rujna 1853), Kempen je bio vojni guverner Beča. Žandarmerija je naglo rasla i počela, štoviše, obavljati obavještajne policijske poslove. Policija je od 1848. bila pod kompetencijom ministarstva unutrašnjih poslova. Radi uspješnijeg pritiska i kontrole apsolutističkog režima nad svim područjima života, bilo je potrebno da se žandarmerija i policija povežu novom, zasebnom organizacijom. Tu je zamisao proveo predsjednik državnoga vijeća Kübeck, sa željom da oslabi Bachovu moć izdvajanjem policije ispod njegove ingerencije. Tako je carskom naredbom od 25. travnja 1852. osnovana Vrhovna policijska oblast na čelu s Kempenom koji je zadržao i generalni inspektorat žandarmerije.⁵⁶ Kempen je imao golemu moć, jer je položio temelj totalnoj policijskoj državi. Evidencija se nije vodila samo o svim najistaknutijim pojedincima, pa i o najvišim činovnicima, nego, štoviše, i o samim ministrima.⁵⁷ Kempen je pogotovo dao špijunirati Bacha s kojim je bio u otvorenom neprijateljstvu. U sukobima kompetencije između te dvojice stupova apsolutizma, car se češće priklanjao Kempenu.⁵⁸

Ministarstvo financija upravljalo je financijskim organima izdvojenim iz nadzora namjesništava, a ministarstvo pravosuđa usmjeravalo je prije svega sudstvo druge i treće molbe, odvojeno od uprave. Na kraju valja istaknuti i ministarstvo bogoštovlja i nastave, kojemu je od srpnja 1849. bio na čelu grof Leo Thun. On je stvorio povoljnu klimu za prvu donekle sustavnu organizaciju osnovnoga školstva u Hrvatskoj i Slavoniji koje se nalazilo pod kontrolom katoličke crkve.

Prema načelima neoapsolutizma, državna je uprava usmjeravanje društva odozgo uputama i zabranama. Pri tom se smatra da je isključivo birokracija sposobna da odredi što jest a što nije u općem interesu podanikâ. Državni se dakle život svodi na upravnu i policijsku djelatnost koja brani stanovništvu izgradnju političke volje. Već smo vidjeli da ministri nisu kolegijalno donosili odluke i da su bili samo izvršni organi careve samovolje. Država se dakle svodi na carevu osobu. Njega stanovništvo mora slušati bez pogovora i sa zahvalnošću i plaćati mu velike poreze.

⁵⁶ Službena propaganda udarila je na »predrasude« protiv svemoći policije koja ne želi »teror« nego ima »plemenitu« društvenu svrhu. Država ima, prema učenju provoditelja apsolutizma, pravo na nadzor nad svim važnim događajima i nad javnim mišljenjem radi sprečavanja revolucionarne propagande i urotâ kao opasnosti za javni mir i red, dakle i za mirnoga, marljivog građanina. U službenom se obrazloženju osnivanja centralizirane policijske oblasti tvrdi da ta opasnost postoji, jer »stranka prevrata« može još uvijek umjetnim putem izazvati nezadovoljstvo stanovništva. Zato vlast mora poznavati mišljenje svih društvenih »klasa« i prave uzroke nezadovoljstva, bilo ono izraženo glasno ili šapatom, i mora poduzeti mjere da se javno mišljenje poboljša. *Agrarer Zeitung*, 129–131, 7–9. VII 1852.

⁵⁷ Sve istaknutije osobe u Hrvatskoj postale su podozrive zbog »ilirstva« ili »nacionalnog separatizma«, a to je značilo i zbog snovanja »prevrata«. O širokoj kompetenciji policije i žandarmerije v. *E. Meyerhofer*, n. dj.

⁵⁸ *Das Tagebuch*, n. dj. (uvod i mnogobrojne Kempenove izjave u dnevniku).

Careva je misija božanska i zato su mu odluke uvijek mudre i pune ljubavi za podanike. Iako je birokratski sistem bio usmjeren prema upravnoj i gospodarskoj modernizaciji, u biti je nastavak tradicionalnih ustanova Austrije. Namjesnici su bili zapravo samo predožujski guverneri, a činovnici nisu bili državni nego carski. Uz to je modernizacija u pravilu zahtijevala preciznu upravnu tehniku, naobrazbu i kompetenciju činovnika.

Idealni činovnici bili su oni koji su izvršavali zapovijedi pretpostavljenih slijepom poslušnosti ali su znali prosuditi način njihove primjene u posebnim uvjetima. Sve razine činovničke hijerarhije, međusobno povezane transmisijama pod nadzorom ministarstava, morale su biti dobro »dresirane« i podvrgnute strogoj gotovo vojnoj disciplini. Vanjski izraz te discipline bile su uniforme, uvedene ljeti 1852.⁵⁹ U Hrvatskoj i Slavoniji bile su četiri vrste uniformi, posebnih za svaki činovnički razred (Diätenklasse) i u različitim bojama za činovnike pod upravom pojedinih ministarstava. Zato je narod u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji nazivao birokraciju Bachovim husarima.⁶⁰

Složena zgrada apsolutističke političke uprave nije mogla čestito funkcionirati u Hrvatskoj i Slavoniji zato što je prekratko trajala (počela je zapravo redovito djelovati tek 1855), što su se »organičke uredbe« češće mijenjale i donosila se provizorna rješenja, i što su njeni najviši funkcionari bili stranci. Poplava nalogâ, propisa, okružnica, i instrukcija te dopunskih tumačenja stvarala je činovnicima poteškoće koje uglavnom nisu mogli svladati. Nedostatak komunikacija (loše ceste između županijskih i kotarskih središta i njihove okolice, neprohodne velikim dijelom godine, počeci sustavne organizacije poštanske i telegrafске službe) sprečavao je, uza sve norme stroge kontrole, da viši organi interveniraju i osiguraju solidno uredovanje nižih oblasti. Osim toga, treba uzeti u obzir da neoapsolutizam nije stvarao pravnu državu. Nisu postojali nezavisni sudovi koji bi mogli nadzirati djelatnost uprave, pa se »podanik« nije imao kome žaliti kad je smatrao da je oštećen postupkom upravnih organa. Nastavljao se nered i nasilje kao za feudalne uprave. I dalje su se pojedini činovnici mogli ponašati kao »paše«. Uostalom, u uvjetima policijskog pritiska »kvalifikacijske tabele«, koje su određivale kompetencije za određeni činovnički položaj, nisu uvijek bile mjerodavne. Mnogim je činovnicima njihova »dobronamjernost« i oduševljenje za »veliku i snažnu Austriju« te sudjelovanje u germanizaciji više pomoglo u napredovanju nego njihova naobrazba, dok su drugi, kompetentniji, ali sumnjivi policiji, proglašeni nesposobnima za naobrazbu (bildungsunfähig).

Iz uspomena suvremenika i tradicije u svih autora koji su se osvrnuli na »Bachov apsolutizam« dobiva se dojam da su stranci, prije svega germani-

⁵⁹ Moć i ugled birokracije trebalo je potkrijepiti vanjskim obilježjima, kad je na početku 19. stoljeća jednoobrazna moda počela brisati dotadašnju vanjsku razliku između plemićke i građanske odjeće. Zato su već tada uvedene uniforme za činovnike.

⁶⁰ *Agrarmer Zeitung*, 157, 12. VII; 176, 3. VII 1852; *Ch. Sashegyi*, n. dj., 96.

zirani Slovenci i Česi, preplavili Hrvatsku kao činovnici.⁶¹ No raspoloživi shematizmi te izvještaji o imenovanju činovnika pokazuju da su »našinci« bili većina činovničke vojske.⁶² Postupno su narodnjaci-liberali morali pokleknuti pred opasnošću progona i iz materijalnih razloga. Malo je koji od njih imao posjed od kojega bi mogao živjeti kao Ivan Kukuljević. Narodnjaci intelektualci nisu se mogli uključiti ni u djelatnost šake trgovaca i poduzetnika. Jedino osiguranje iole solidnijega građanskoga opstanka za njih bila je činovnička »služba«. Nova organizacija uprave i sudstva zahtijevala je velik broj novih činovničkih mjesta od najviših do mjesnih organa. Može se pretpostaviti da je uz materijalnu nuždu i volja za modernizacijom motivirala odluku mnogih narodnjaka da se bore za činovnički položaj. No velik je dio bivših narodnjaka počeo čuvati svoju kožu naglašenim ispoljavanjem »austrijskoga patriotizma«. Uvjerenje da su »Bachovi husari« bili sami stranci ipak ima određeno opravdanje, jer su ključne funkcije doista držali stranci. Osim toga, među višim je činovnicima bilo plemića i aristokrata koji 1848. nisu bili prijatelji narodnjaka ili su bili mađaroni (primjerice grofovi Julije Janković i Petar Pejačević, žestoki neprijatelj biskupa Strossmayera, predstojnici Požeške i Osječke županije).⁶³

Liberali-narodnjaci na visokim položajima bili su iznimka. Riječ je o državnom nadodvjetniku Ivanu Mažuraniću, zatim o narodnjacima Srbima: Mojsiji Baltiću, dvorskom savjetniku u namjesništvu i nosiocu ordena Franje Josipa, o tajniku namjesništva Svetozaru Kuševiću i o Danilu Stanislavljeviću koji je bio viši financijski savjetnik. Tajnik namjesništva bio je i ugledni narodnjak Gustav Dollhopf dok je u nižem činovničkom položaju u namjesništvu bio Dimitrije Demeter, urednik službenih *Narodnih Novina*. Bilo je još nekih narodnjaka koji nisu imali visoke položaje ali su bili imenovani u neke važne komisije no njihova golema većina morala se zadovoljiti srednjim i nižim službama. Valja naglasiti da neki viši činovnici nisu prešućivali svoju nacionalnu angažiranost. Tako su Baltić, Stanislavljević i Demeter, iskazani u shematizmu kao članovi Društva za povjestnicu jugoslavensku.

Uspomena na »Bachov apsolutizam«, kao na nasilje stranih činovnika, proizlazi i odatle što je Jelačić samo formalno bio ban-namjesnik. Vidjeli smo da je namjesništvo imalo isključivo funkciju posrednika između ministarstava i uprave u pojedinim krunovinama. Odluke u namjesništvima donosile su se kolegijalno, no sam namjesnik imao je šire ovlasti. Mogao je postupiti protiv tih zaključaka ali je to morao prijaviti resornom ministru. Jelačić se nije koristio svojim ovlaštenjima. Bio je potpuno nespособan za upravu a ubrzo ga je shrvala i bolest. U nekoliko se navrata odupro odlukama ministarstava, pogotovu u vezi s oporezovanjem i s uvođenjem službenoga njemačkoga jezika u upravu. U bečkim ministar-

⁶¹ To je pogotovu slučaj kod Trdine, n. dj.

⁶² U Ugarskoj su strani činovnici doista bili u golemoj većini.

⁶³ Kao što je već rečeno, ni najviši činovnici nisu izbjegli nadzoru policije. Šef policije je primjerice prijavio Jankovića, jer neku službenu ploču nije dao obojiti crno-žutom nego »zemaljskom« bojom. *H. Friedjung*, n. dj. II, 197.

stvima prelazili su preko njega ali ga kao bivšeg »spasitelja« Austrije nisu formalno uklonili s vlasti.⁶⁴

Umjesto Jelačića upravljali su dvorski savjetnici namjesništva, a on se pojavljivao samo ponekad da održi neki govor, npr. na skupštinama Društva za povjestnicu jugoslavensku, u kojem bi izrazio svoj »narodni« osjećaj. Vjerojatno je svojim poljuljanim autoritetom ipak uspio donekle zaštititi od progona nacionalne institucije, a prije svega spomenuto društvo, kojemu je bio protektor.⁶⁵

Napore za učvršćenje gologa monarhijskoga apsolutizma pratila je, uz policijski nadzor nad činovnicima i ostalim podanicima, i sustavna službena propaganda. Svi su činovnici bili dužni da je šire.⁶⁶ Ideologija, na kojoj se temeljila, može se utvrditi u listu *Agramer Zeitung*, koji uglavnom samo ponavlja priloge iz službenoga lista *Wiener Zeitung* i ostaloga inspiriranog tiska. *Narodne Novine*, pogotovu kad ih je od 1856. uređivao Dimitrije Demeter, bile su znatno suzdržanije. Službena je ideologija imala tri sastavna dijela: poticanje na obožavanje careve osobe, »austrijsku državnu ideju« odnosno »austrijski patriotizam«, tj. odobravanje božanske misije »Velike Austrije«, i ekonomski »optimizam«, dočaravanje divnih slika o budućem blagostanju, ukoliko se pripadnici svih proizvodnih grana posvete isključivo svome poslu i prepuste sve ostale odluke caru.

»Velikodušni«, »viteški« i »dobrostitivi« car, kojemu su »podanici« dugovali »radostnu poslušnost«, provodio je svoju volju s ciljem usrećivanja svojih »podložnika« posredstvom svog »revnoga« činovništva. Ti su »vierni podanici« morali prihvatiti učenje da car ima pravo djelovati isključivo na temelju svoje dobre volje koja je, dakako, posljedica njegove božanske misije i da oni sami nemaju pravo da od njega bilo što zahtijevaju. To bi uostalom bilo besmisleno, jer sve što car odluči izvršno

⁶⁴ Obavijest o dokumentima koji svjedoče o sukobu Jelačića s ministarstvom pravosuđa zbog nametanja njemačkoga jezika u: *Die Protokolle*, n. dj. III/1, 167.

⁶⁵ Najprije je Jelačića zamjenjivao Benko Lentulaj koji je 1856. premješten u Beč za prisjednika vrhovnoga urbarskog suda. Na njegovo su mjesto došli stranci koji uopće nisu znali hrvatski. To je 1856/7. bio Ernst Kellersberg a 1858. Sigmund von Conrad Eybesfeld. Na kraju 1858. general Josip Šokčević i službeno je imenovan za banskoga namjesnika. I on je bio odgojen u njemačkom duhu, pa je, kao ban 1861/2, usavršavao svoje slabo poznavanje hrvatskoga jezika kod V. Jagića. Nakon Jelačićeve smrti banom je imenovan Johann Coronini. Bilo je to u času sloma apsolutizma, a on je još uvijek pokušao vladati po normama carskoga apsolutizma.

Trdina je bio uvjeren da je glavni provoditelj odluka bečkoga središta u Hrvatskoj i Slavoniji bio Joseph Eduard Schwab, potpredsjednik Banskoga stola. Za tu tvrdnju nema drugih svjedočanstava. Može se, dakako, pretpostaviti da je Schwab imao glavnu ulogu pri dirigiranju sudstva. *J. Trdina*, n. dj., 412, 95, 101–4.

⁶⁶ Temelj joj je postavio Schwarzenberg svojom okružnicom austrijskim poslanstvima nakon ukidanja oktroja. Silvestarski je patent izazvao žestoku kritiku u njemačkim državama i u evropskom javnom mišljenju, koje je i bez toga velikim dijelom simpatiziralo s mađarskim i talijanskim emigrantima. Schwarzenberg je naglasio da nema ni govora o »slijepom povratku na zastarjele prilike« nego da se želi stvoriti zakonito građansko društvo. Tvrdio je da je ta »reakcija« uvjet za izgradnju velike, jedinstvene i »razumno slobodne« Austrije. *Agramer Zeitung*, 12, 16. I 1852.

je za narod. Zato su sva »previšnja« rješenja prikazivana kao dar podanicima.⁶⁷

Drugi sastavni dio službene ideologije bilo je božansko zvanje »Velike Austrije« u Srednjoj Evropi (Njemačkoj) i na »Iztoku« (Balkanu) što je zapravo bila svjetska misija. Ta »uzvišena idea«, propovijedala je službena propaganda, stara je kao i samo carstvo (Sveto Rimsko Carstvo njemačke narodnosti na čelu s Habsburgovcima). Na žalost, njoj se suprotstavljaju demokratske težnje, koje su se izjednačavale s izgredima »sirove masse«, i »jednostrane« nacionalne tendencije. Država je imala pravo da ih potisne svim sredstvima, da tako postigne sklad između vlasti i naroda i izgradi »političku narodnost« Austrije. Službena se propaganda posebno trudila da obezvrijedi tvrdnje »stranke prevrata« kako je carevina umjetno skalupljena tvorevina potpuno različitih zemalja pa je isticala da je Austrija politički jedinstvena po svome jednoobraznom zakonodavstvu što ga je car milostivo podario svojim podanicima. Očigledno je da je kohezijska snaga »političke narodnosti« morala biti u germanizaciji. U povodu pokušaja usklađivanja interesa Austrije i Pruske, *Agramer Zeitung* je isticala da je »naša druga domovina Njemačka« (p. AZ).⁶⁸

Sastavni dio »austrijskoga patriotizma«, što ga je svaki »dobri Austriac« morao prihvatiti, bila je misija Austrije na »Iztoku«, gdje je ona, kao srednjoevropska sila, predstraža i zaštita zapadne kulture. Te su se izjave mijenjale u pojedinostima u skladu s događajima u vezi s nespo- razumima austrijske i ruske diplomacije, u povodu krimškoga rata i uopće s kretanjima u Bosni, Crnoj Gori i Srbiji. Konstantna je bila tvrdnja da Hrvatska unutar Austrije, kao nosioca kulture na »iztok«, ima »divnu budućnost«.⁶⁹

Za upotrebu među Hrvatima, učenje o austrijskoj državnoj ideji imalo je posebno obilježje. Propaganda ga je naime opravdavala tvrdnjama da su se Jelačić i Hrvati borili 1848. za tu i takvu veliku, snažnu i božansku Austriju, da su zapravo spasavali dinastiju kako bi mogla uvesti — apsolutizam!⁷⁰ Uostalom, potpuno izjednačavanje pod firmom velike

⁶⁷ U povodu carske naredbe da se izgradi most na Savi kod Zagreba god. 1852, *Agramer Zeitung* izrazila je »žarku zahvalnost« za taj dar dostojan »Njegova srca i Njegove ljubavi«. Isti se list oduševljavao »dobrohotnošću i milošću« Franje Josipa pri imenovanju visokih činovnika 1854, jer je, prema toj izjavi, bilo među njima razmjerno manje stranaca nego u ostalim »zemljama«. Drugim riječima, stanovnici određene krunovine nisu imali pravo da njima upravljaju njihovi sunarodnjaci. Ako je car tako odlučio, onda je to proizlazilo isključivo iz njegove milosti. *Agramer Zeitung*, 156, 10. VII 1852; 67, 22. III 1854.

⁶⁸ *Agramer Zeitung*, 246, 27. X 1853; 148, 1. VII 1854.

⁶⁹ *Agramer Zeitung*, 7, 11. I 1853.

⁷⁰ U povodu careva posjeta Hrvatskoj 1852, *Agramer Zeitung* je pisala da je odavle prije četiri godine u »narodno-dinastičkom pokretu« potekao poticaj za jedinstvenu državu. *Agramer Zeitung*, 137, 15. X 1852. Službena propaganda stavljala je »spasitelja« Monarhije Jelačića uz bok generalâ Windisch-Grätza i Radetzškoga, iako bečko središte nije do njega ništa držalo. Nakon ugušenja listopadske revolucije u Beču, mnogi su oficiri ugravirali u svoje sablje slova WJR, tj. inicijale trojice spomenutih vojskovođa. *H. Friedjung*, n. dj. II, 236.

Austrije prodiralo je duboko u svakodnevni život, dokle god je svemoćna ruka birokracije mogla stići.⁷¹

Treći bitni sastavni dio službene neoapsolutističke ideologije bio je u uvjerenju da se svačiji ekonomski interesi mogu ostvariti. *Agramer Zeitung* je najprije branila »umjereni napredak«, odnosno »konzervativni liberalizam« u »svetoj misiji« kojom treba postići materijalno dobro Austrije u skladu s »duhom vremena«. Pozivala je zato cijelo stanovništvo da djeluje pri podizanju industrije, trgovine i poljoprivrede. Uskoro je sam izraz »liberalizam«, makar primijenjen isključivo na gospodarstvo, postao nosiocima neoapsolutizma toliko mrzak da se *Agramer Zeitung* radije proglasila »strogo konzervativnim« glasilom i pozivala »prave patriote« da se okupe oko zastave »zdravoga napretka« i posvete isključivo svojim »materijalnim interesima«, prepuštajući sve ostalo caru. Poduzetnička inicijativa u sjeni carskog prijestolja jamčila je, prema službenom listu, »radosnu sigurnost« u pogledu materijalne budućnosti. S obzirom na neprekidne financijske poteškoće države, teško je bilo uvjeriti podanike da doista predstoji sretna ekonomska budućnost. Pogotovu u to nisu mogli vjerovati poduzetnici, trgovci i zemljoposjednici koji još nisu imali uvjeta za gospodarski uspon a već su bili pogođeni poreznim svrdlom, kao da su već postigli visoku produktivnost u različitim granama i primjereno blagostanje.

IV

Oktroirani ustav uveo je upravljanje pomoću patenata (naredbi), koji proizlaze isključivo iz apsolutističke carske moći, samo kao privremenu mjeru, dok se ne sastanu zemaljski sabori i središnji parlament. Takav način vladanja postao je pravilo sa Silvestarskim patentom. Naredbe, proglašene i provedene od 1852. do 1859, uvele su u život jednoobrazne norme za političku upravu i sudstvo te mjere za reguliranje financijskog, privrednog i društvenog toka, nakon ukidanja urbarijalnih odnosa. Provedba nove organizacije proglašavala se djelomično posebnim patentima za Ugarsku, Erdelj, Civilnu Hrvatsku i Slavoniju te srpsku Vojvodinu s tamiškim Banatom, s obzirom na velike razlike u dotadašnjem uređenju između tih zemalja i austrijskoga dijela carevine.

⁷¹ Ministar Bach je primjerice izrazio na ministarskoj konferenciji u studenom 1852. svoje neslaganje s tim što se vjernici u katoličkoj crkvi u Vojvodini služe pri molitvi formulom »per Regem nostrum«, umjesto izraza upotrebljavanoga u cijeloj carevini »per Imperatorem«. Promjenu u tom pogledu namjeravao je zahtijevati od đakovačkoga i temišvarškoga biskupa. Ministar za bogoštovlje i nastavu Leo Thun upozorio je na to da je molitva za kralja legalna u zemljama koje su priznate kraljevine i nije želio zabranu izraza »kralj«. No ostali su se ministri složili s Bachom a neki su, štoviše, tvrdili da je promjena te formule važna za jedinstvo Monarhije i centralizaciju. Tako je katolicima naređeno da se mole isključivo za »cara«. Die Protokolle III/1, n. dj., 340–1. Drugi primjer provođenja austrijske državne ideje u pojedinostima vidi se i po tome što je rubrika *Narodnih Novina* pod naslovom »Hèrvatska, Slavonia, Dalmacia i vojvodina Sèrbia« zamijenjena 1855. nazivom »Austrijska carevina«.

Provedba »organičkih uredbi« Silvestarskoga patenta počela je naredbom ministarstva unutrašnjih poslova, pravosuđa i financija od 19. siječnja 1853 (na temelju prethodne odluke od 14. rujna 1852) o političkom i sudbenom ustrojstvu carevine.⁷² Dioba uprave i sudstva, proglašena oktrojem, zadržana je u postupku druge i treće molbe, dok je u prvoj molbi ponovo povezana s upravom u »mješovitim« kotarskim uredima. Takva se organizacija opravdavala time da se stanovništvo nije priviklo na odvajanje uprave od sudstva koje u feudalizmu nije postojalo. Pravi je uzrok zacijelo bio taj što se samostalni sudovi u najnižoj instanci ne bi mogli potpuno kontrolirati. Pokazala se, međutim, potreba da se uz »mješovite« kotarske urede organiziraju i politički kotarski uredi na većim područjima sa složenijim problemima koji su se bavili samo upravom. Spomenuti patent naređuje oblik, kompetencije i način provedbe pri organizaciji namjesništva, okruga (za Hrvatsku i Slavoniju županijâ), kotara i sudskih oblasti. Vrhovni je upravni organ pojedine krunovine namjesništvo podređeno ministarstvu unutrašnjih poslova, odnosno kompetenciji ostalih ministarstava u određenim poslovima. Namjesništvo prima naloge od ministarstava, provodi ih i nadzire njihovu primjenu kod nižih oblasti. Ministarska konferencija od 7. lipnja 1853. predložila je caru da se za Hrvatsku i Slavoniju zadrži naslov »Banska vlada«, što je car odobrio.⁷³ Međutim, od 1854. upotrebljavao se samo naziv »namjesništvo« ili »miestodèrztvo«.

Okružne (županijske) oblasti bile su više posrednici između namjesništva i kotarskih ureda nego vrhovna politička uprava za pojedino područje. Prvobitno zamišljene šire kompetencije okružnih (županijskih) oblasti prenesene su naredbom ministarstva unutrašnjih poslova od 3. travnja 1854. na namjesništva. Ta je mjera zacijelo donesena radi osiguranja stroga centralizma koji je bio ugrožen uređenjem okruga s razmjerno širokim ovlastima.

Intenzivne predradnje komisije za reorganizaciju uprave u krunovini Hrvatskoj i Slavoniji obavljene su u toku 1853. i 1854. Naredbom ministarstva unutrašnjih poslova od 1. listopada 1854. raspuštene su dotadašnje velikožupanijske i podžupanijske oblasti i proglašeno je stupanje na snagu novih županijskih (okružnih) oblasti te mješovitih i političkih kotarskih ureda. Istoga su mjeseca uslijedila imenovanja činovnika za mješovite kotarske urede a nova je uprava počela s radom svečanom službom božjom u Zagrebu, 31. listopada 1854.⁷⁴

Krunovina Hrvatska i Slavonija imala je pet županija, pedeset četiri kotara od toga osam gradskih kotara (Zagreb je kao glavni grad bio pod neposrednim nadzorom namjesništva).

Viši činovnici u namjesništvu bili su, uz namjesnika, njegov zamjenik i jedan dvorski savjetnik (oni su obavljali poslove umjesto Jelačića) i šest

⁷² Za podatke o političkoj upravi uopće usp. *E. Mayerhofer*, n. dj., a o upravi u Hrvatskoj i Slavoniji: *M. Smrekar*, n. dj.

⁷³ Bila je to zacijelo jedna od posljednjih koncesija Jelačiću. *Die Protokolle*, III/2, 134.

⁷⁴ *Agrarier Zeitung*, 231, 9. X; 242, 21. X; 250, 31. X 1854.

namjesničkih savjetnika. Osim po jednoga zemaljskoga liječnika i veterinaru te dva školska savjetnika, namjesništvo nije imalo posebnih stručnjaka u svom sastavu, što uz ostalo pokazuje da nije imalo samostalnih funkcija.⁷⁵

Kao isključivo kontrolne ustanove, županijske oblasti nisu imale mnogo činovnika. Tradicionalni nazivi velikoga župana i podžupana bili su dakako ukinuti, a na čelu županijske oblasti stajao je samo »predstojnik« kao najviši činovnik. I županijske su oblasti imale samo liječnike i veterinare kao stručnjake.⁷⁶

Kotari su bili najniža instanca u političkoj upravi, sudstvu i nekim financijskim poslovima u krunovini. Na čelu su im bili predstojnici a imali su, prema potrebi, različit broj činovnika. U »mješovitim« kotarima postojali su posebni voditelji sudbenih poslova.

Oktroirani ustav dopuštao je određenu samoupravu općina, dok je neoapsolutizam zahtijevao njihovo potpuno podvrgavanje političkim oblastima, bez sudjelovanja predstavnika stanovništva pri stvaranju odluka. Županijski uredi imenovali su i nadzirali općinske predstojnike i općinska vijeća, koja su morala obavljati poslove što ih je zahtijevala viša oblast i to na trošak općine. Nadzirao se i budžet općina. No općinsko uređenje bilo je konačno normirano tek patentom od 24. travnja 1859. koji više nije mogao stupiti na snagu zbog sloma režima.

UPRAVNA I SUDSKA ORGANIZACIJA KRUNOVINE HRVATSKE I SLAVONIJE

Financijska uprava	Politička uprava	Sudska uprava		
Ministarstvo financija Zemaljska financijska direkcija Zagreb Kotarske financijske direkcije (4) Porezni, carinski, mitnički uredi i financijske straže	Ministarstvo unutrašnjih poslova Namjesništvo županijske oblasti kotarske oblasti: magistrati gradova, političko-upravni kotarski uredi, mješoviti kotarski uredi (uprava i sudstvo prve molbe) općine	Min. pravo- suda Banski stol Zagreb, Zemaljski sud Zagreb, županijski sudovi (3) 46 sudskih kotara	Vrh. kasacioni sud u Beču, treća molba	Vrh. urbarski sud u Beču, treća molba Urbar. sud za Hrv. i Slav., druge molbe urbarski sudovi (3), prve molbe

⁷⁵ Od 1854. do 1859. bilo je prilično izmjena u strukturi ureda i u broju personala. Služim se podacima iz posljednje godine neoapsolutizma (1859) koji ilustriraju domet nove upravne i sudske organizacije prema shematizmu: Kroatisch-slavonisch-dalmatinischer Universal-, Militär- und Wirtschafts-Kalender auf das Jahr 1859, Agram.

⁷⁶ Zagrebačka županijska oblast imala je i inspektora za svilarstvo.

KRUNOVINA HRVATSKA I SLAVONIJA⁷⁷

Županija	Površina u kv. miljama	Broj vanjskih kotara	Broj gradskih kotara	Broj općina	Broj stanovništvo
Zagrebačka	102.86	14	1 (Karlovac)	51 mjesna 396 katastarskih	251.908 (245.937)
Varaždinska	55.97	13	3 (Varaždin) (Križevci) (Koprivnica)	39 mjesnih 382 katastarske	259.900 (258.008)
Riječka	27.7	6	2 (Rijeka) (Bakar)	11 mjesnih 67 katastarskih	88.806 (87.992)
Požeška	65.97	7	1 (Požega)	22 mjesne 258 katastarskih	108.731 (108.432)
Osječka	64.4	6	1 (Osijek)	23 mjesne 190 katastarskih	143.607 (147.983)
Glavni grad Zagreb neposredno pod namjesništvom					? (16.657)
	316.9	46	8	146 mjesnih 1293 katastarske	852.952 (865.009)

Najvrednija novost i temeljita prekretnica u gospodarskim i društvenim odnosima bilo je zacijelo proglašenje austrijskoga Općega građanskoga zakonika u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji patentom od 29. studenoga 1852.⁷⁸

Opći građanski zakonik temeljio se na učenju o prirodnom pravu čovjeka da bude slobodan, tj. samostalan i odgovoran sam za sebe. Njegova su opća načela objavljena 1811, u času kad je čovjek još uvijek bio pritisnut feudalnim zabranama koje su sprečavale slobodnu gospodarsku djelatnost. Funkcija toga zakonika mogla je zato početi tek nakon 1848, kad su odstranjeni podanički odnosi i kad je provedeno zemljišno rasterećenje. Tek se tada moglo uvesti civilno (privatno) pravo na temelju liberalnih načela koje je odstranilo sve zapreke sistemu slobodnoga tržišta, dakle zakonima ponude i potražnje. Opći građanski zakonik zato proglašava

⁷⁷ Sastavljeno prema podacima iz Kalender, n. dj. Broj stanovništva u Kalendaru ne odgovara službenom popisu stanovništva iz 1857, koji je objavljen tek 1859, dok je Kalendar priređen 1858, kad rezultat obrade podataka još nije bio poznat. Zato sam u zagradama dodala podatke iz službene statistike. Statistische Uebersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der Zählung vom 31. X 1857, Wien 1859, 123.

⁷⁸ Obći austrijski građanski zakonik proglašen patentom od 29. Studenoga 1852. u kraljevinah Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, srboskoj Vojvodini i ramiškom Banatu, 3 sv., Beč 1853; W. Ogris, Die Rechtsentwicklung in Cisleithanien 1848–1918, Das Privatrecht, u: Die Habsburgermonarchie, n. dj. II, 587–603.

načela slobode trgovine, obrta i prometa, neprikosновенost privatnoga vlasništva pogotovu u raspolaganju zemljištem, sigurnost osobe, slobodu konkurencije i sklapanja ugovora, slobodu izbora posla i zvanja. Uz ostalo, Opći građanski zakonik regulira i bračno pravo, izuzeto iz crkvenih sudova svih religija. Na temelju konkordata god. 1855. bračno je pravo za katolike preneseno u isključivu kompetenciju katoličke crkve.

Vidjeli smo da je neoapsolutizam pokušavao manevrirati između dviju suprotnosti: između ekonomskoga liberalizma, dakle slobodne gospodarske djelatnosti pojedinca, i političkoga apsolutizma koji pretvara odgovorne i slobodne građane u objekte vladanja, u »podanike« bez političkih prava. Zato je ekonomski liberalizam, proglašen u Općem građanskom zakoniku i primijenjen u praksi bio neprekidna opasnost za neoapsolutistički režim. Nije zato slučaj da je i ekonomska djelatnost bila pod nadzorom policije (primjerice burza), a vladajući su faktori kočili određene razvojne elemente kapitalizma.

U bečkom su središtu bili vrlo sumnjičavi prema načelima Općega građanskog zakonika ali ga kao neophodni pravni okvir za ekonomsku i financijsku osnovu neoapsolutizma nisu mogli odstraniti. Kao i u Metternichovu razdoblju, oni su odbacivali učenje o prirodnom pravu čovjeka u pravnoj znanosti i nastojali da ga pri studiju prava na austrijskim univerzitetima i visokim školama zamijene »historizmom« koji opravdava povijesno izrasle »moralne« zakone trajne vrijednosti, tj. ustanove staroga društva što su ih željeli nakalemiti modernoj ekonomskoj podlozi.⁷⁹ Već je Hrvatski sabor 1848. izabrao odbor za reformu sudskoga postupka a liberalna je štampa pisala da je uklanjanje feudalnih normi u sudstvu, zajedno sa zemljišnim rasterećenjem, osnovni uvjet da se omogućiti bilo kakav napredak hrvatskom društvu. Ne može se sa sigurnošću reći kako su liberali dočekali Opći građanski zakonik. Ako izuzmemo službeni tisak, bilo je malo pozitivnih odjeka.⁸⁰ Može se pretpostaviti da je određeni otpor liberala proizlazio iz toga što taj zakonik uopće nije vodio računa o posebnim društvenim i privrednim razmjerima u Hrvatskoj. Regulacija nasljednoga prava u njemu morala je samo povećati katastrofalno stanje pri diobi porodičnih zadruga, na postojanje kojih se taj za-

⁷⁹ Ministar za bogoštovlje i nastavu grof Leo Thun, provoditelj reforme univerziteta, napao je Opći građanski zakonik zbog njegovih »šupljih fraza« o prirodnom pravu. Opravdavajući nužnost pokoravanja samo jednom vrhovnom autoritetu, pozvao se i na porodične zadruge u jugoslavenskim zemljama u kojima članovi priznaju autoritet glave porodice. Thun, dakako, nije mislio na to da su zadruge izrasle na prirodnoj privredi i da je tržišna privreda već uvelike razarala autoritet starješina. Isto tako ni poduzetnik, koji je morao stvarati odluke u sve složenijim tržišnim odnosima, nije mogao prihvatiti učenje da vladar »po milosti božjoj« samovoljno odlučuje bez njegovih zastupnika. Die Protokolle, n. dj., III/1, 66–7. Thunov govor o studiju prava od 11. svibnja 1852.

⁸⁰ U času proglašenja građanskoga zakonika u Hrvatskoj izražena je nada da će nepovjerenje u sudstvo posebno »u nižih klasah« nestati s odstranjenjem korupcije. No očekivalo se da će »prevrat« u sudstvu uspjeti samo ako ga obrazovani pravници budu znali upotrebljavati. *Neven*, 1853, 14. Međutim, mladi odvjetnik i budući prvak Narodne stranke Matija Mrazović, koji je pokušao izdavati stručni časopis *Pravnik* (1853–4), nije u tom listu komentirao novi građanski zakonik. To je zacijelo znak da su postojale ozbiljne kritičke primjedbe koje se nisu smjele javno izreći.

konik nije obzirao. Ipak je Opći građanski zakonik imao takve kvalitete da je ostao na snazi do kraja Monarhije.⁸¹

Dakako, načela Općega građanskog zakonika nisu bila u skladu s nastojanjem provoditelja neoapsolutizma da onemoguće slobodu pojedinaca i grupa na svim životnim područjima. Zato je Silvestarskim patentom napušteno moderno sudstvo, dakle načelo odvajanja uprave od sudstva, osnivanjem mješovitih, upravno-sudskih kotara. Likvidiran je i moderni sudski proces, uveden patentom od 17. lipnja 1850, koji je osiguravao javnost i usmenost postupka, odvajanje osobe suca od tužitelja, obranu optuženoga i porotu. Proglašen je povratak poboljšanom starom inkvizicijskom procesu (u kojem je postupak bio tajni i pismeni a presude su se donosile na temelju, često iznuđenog, priznanja optuženoga). Porota je ukinuta već 11. siječnja 1852, a kazneni je red iz 1853. ponovo uveo određene elemente inkvizicijskoga procesa. Težište sudskoga postupka opet je bilo u tajnoj istrazi i pismenom obavljanju poslova. Samo je konačna rasprava bila usmena i javna. Slobodnu ocjenu dokaza iznesenih u sudskoj raspravi, ponovo je zamijenila tradicionalna dokazna teorija. Državno odvjetništvo ostalo je i dalje na snazi.

Razumije se da se novi civilni i kazneni postupak nije uhodao u Hrvatskoj i Slavoniji. Trebalo je mnogo više vremena da se nadvlada feudalna tradicija (to je uspjelo tek za Mažuranićeva banovanja) pogotovu zato što su njeni ostaci bili vrlo snažni i u novom sudstvu s obzirom na sam karakter neoapsolutizma.⁸² Vraćanje na inkvizicijski proces pokazuje da provoditelji neoapsolutizma nisu htjeli niti mogli graditi pravnu državu. Suci nisu bili samostalni, iako su bili u boljem položaju nego za feudalizma, jer su ovisili o pretpostavljenima i o normama policijske države. Kad je riječ o Hrvatskoj i Slavoniji, utjecaj bivših feudalaca još je uvijek bio odlučan u presudama sporova između njih i bivših podložnika.

Sud vrhovne molbe u Hrvatskoj i Slavoniji bio je Banski stol na čelu s namjesnikom i prisjednicima te predstavnicima drugih sudova i kompetentnih ustanova. Uz Banski stol bilo je i nadodvjetništvo na čelu s Ivanom Mažuranićem. Zemaljski sud u Zagrebu nadzirao je tri županijska suda (u Varaždinu, Osijeku i Rijeci) s razmjerno velikim brojem činovnika.

⁸¹ Nakon prijelaza na ustavno razdoblje postojala su različita mišljenja o valjanosti austrijskoga općeg građanskoga zakonika. Neki su ga htjeli u potpunosti zadržati, drugi su željeli određene promjene radi usklađivanja s hrvatskim prilikama, a treći, bivši feudanci, izjašnjavali su se za povratak na stare norme. Tako se dogodilo da su upravo liberali branili zakonik uveden za apsolutizma. Stjecajem okolnosti taj je zakonik ostao na snazi i M. Derenčin, njegov prvi komentator, mogao je već tvrditi da je on prava blagodat, iako u njemu ima propisa o nasljednom pravu stranih hrvatskom »narodnom biću«. M. Derenčin, Tumač k općem austrijskom građanskom zakoniku, Zagreb 1879; I. Maurović, Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch in Kroatien, u: Festschrift zur Jahrhundertfeier des ABG, Wien 1911, 687–698.

⁸² Nije slučajno što je zagrebačka trgovačka komora željela izmjenu civilnoga sudskoga postupka koji je bio složen i dugotrajan pri ostvarivanju određenih prava trgovaca. Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Kroatien 1854–6, Agram 1858, 10–11; Bericht, n. dj., 1857–9, 17. Jedini skromni komentar novim sudskim postupcima dao je zamjenik državnog odvjetnika Antun Rojc opisom dviju parnica. Austrijski kazneni postupnik od dana 29. srpnja 1853, Zagreb 1855.

Kad je riječ o činovnicima u sudstvu i u ostalim granama uprave, valja istaknuti da su neki viši činovnici sudjelovali u radu više ustanova, a pogotovu u radu privremenih ili trajnijih komisija koje su organizirale razne grane uprave. Zato su neki pojedinci imali veliku moć.

Istoga dana kao i kazneni zakon (27. svibnja 1852) proglašen je i novi red o štampi koji je, dakako, prešao preko slobode štampe obećane u oktroju.⁸³ I u sudskim postupcima pri štamparskim prijestupima uklonjena je porota. Naredba je odredila postupanje pri davanju koncesija novinama, u vezi s kaucijom i s opomenama prije zabrane. Namjesništvo je imalo pravo da zabrani novine ili knjigu i upravnim putem, ako su se određene publikacije ogriješile o prijestolje, monarhijski oblik vlasti, monarhijski princip, državno jedinstvo carevine, religiju, javni moral ili uopće o temelj »državnoga društva« na način opasan za javni red i mir. Već od 1850. više nije bilo političkih listova sa samostalnim programima. Štampa je morala ponavljati službene izjave i ocjene *Wiener Zeitung*a a vlastita mišljenja mogla su se izraziti samo u pitanjima gospodarstva, književnosti, znanosti i pučke prosvjete, ukoliko u njima nije bila kamufilirana kritika režima.

Dakako, taj je zakon naišao na silno ogorčenje. Službeni su ga listovi branili tvrdnjama da su u tisku dolazile do izražaja »subverzivne tendencije« i da zato »bezgranična« sloboda štampe ne dolazi u obzir. Službena je propaganda pozivala uredništva listova da se bave ekonomskim i društvenim pitanjima a ne i politikom.⁸⁴ Ovisilo je o urednicima listova i o njihovim mogućnostima dobivanja obavijesti kako će, unutar apsolutističkih rešetaka, ipak zastupati »slobodnu misao« i »narodne interese«. Dok je »Agramerica« bila puki glasnogovornik neoapsolutizma, dotle su *Narodne Novine* pod uredništvom Dimitrija Demetra (od 1856) obavljale funkciju »narodnoga glasila«, usprkos golemim poteškoćama.

U vezi sa sustavnim ukidanjem svih građanskih prava, došlo je na red i pravo udruživanja. Oktroirani ustav proglasio je pravo udruživanja političkim pravom građana i ograničio je postupak službenoga odobrenja samo na ona udruženja kojima je svrha materijalna dobit (dionička društva, osiguravajuća društva, štedionice), dok su se politička i kulturna udruženja samo prijavljivala radi registracije. Patentom o udruživanju od 26. studenoga 1852. neoapsolutizam uvodi sistem odobravanja i stroge kontrole udruženja u vezi s unapređenjem poljoprivrede, obrta, znanosti ili umjetnosti. Politička udruženja nisu, dakako, bila dozvoljena.⁸⁵

Temeljni uvjet za izgradnju gospodarske podloge neoapsolutizma bilo je ukidanje feudalnih zemljišnih posjedovnih odnosa izraslih na složenim stoljetnim ustanovama. Reforme na tom području nisu mogle biti jedno-

⁸³ *Agramer Zeitung* komentira zakon o štampi (129, 7. VI – 137, 17. VI 1852); *E. Mayerhofer*, n. dj., 480–496.

⁸⁴ Uz dva službena lista izlazili su u Hrvatskoj i Slavoniji periodički samo: *Gospodarski list*, *Katolički list*, *Neven*, *Arhiv za povijestnicu jugoslavensku* i vrlo neredovito neki kalendari.

⁸⁵ *W. Ogris*, n. dj., 647; *Agramer Zeitung*, 293–6, 22 – 27. XII 1852.

obrazne za cijelu državu. Bečko je središte moralo voditi računa o brojnim varijantama imovinskih odnosa između feudalaca i raznih grupa podložnika u pojedinim krunovinama. Zato je vremenski raspon i karakter provođenja tih reformi bio u pojedinim krunovinama različit. Cilj reformi u cijeloj carevini bio je ukidanje svih zapreka slobodnom prometu zemljom, dakle uz odstranjenje upravnih i sudskih prava gospoštija, također i pretvaranje tradicionalnih seljačkih posjedovnih prava u slobodno vlasništvo, ukidanje novčane, prirodne i radne rente. Bez odštete bivšim feudalcima otpala su sva feudalna prava koja su izvirala iz osobnih podložničkih odnosa i upravno-sudskih ovlasti feudalaca. Ostali seljački tereti morali su biti otkupljeni. Pitanje odštete gospoštiji nije bilo jednoobrazno riješeno. U austrijskom je dijelu sudjelovanje krunovina pri otkupu bilo znatno manje nego u Ugarskoj te Hrvatskoj i Slavoniji. Odštetna svota nije se bivšim feudalcima isplaćivala u gotovom nego obveznicama (»zemljišnorazteretne zadužnice«) zemljišno-rasteretnih fondova. Bivši feudalac mogao je obveznice prodati ili primiti kamate što su ih one donosile.

Pitanja koja nisu bila riješena patentima o zemljišnom rasterećenju, likvidirana su u austrijskom dijelu uglavnom u toku pedesetih godina dok su u Ugarskoj, a pogotovu u Hrvatskoj i Slavoniji, ostala neriješena čak do prijeloma stoljeća. U cijeloj su Monarhiji izbijali brojni sporovi između gospoštije i podložnika u vezi s korištenjem šumâ i ispašâ, s općinskim zemljama i vinogradima. Modernizaciju zemljoradnje i prodaju zemljišta kočio je neracionalni oblik, raspored i raspršenost zemljišnih parcela, što se pokušavalo rješavati segregacijom i komasacijom. U vezi sa složenim oblicima upotrebe zemljišta što ih je feudalizam ostavio iza sebe, nisu bila riješena ni pitanja nasljedstva seljačkoga posjeda. U Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji te u Vojnoj krajini, pri tom je glavnu ulogu imala i drama raspadanja seljačkih porodičnih zadruga. Nakon provedenoga zemljišnog rasterećenja, seljački posjed nije znatnije napredovao ni u privredno razvijenijim zemljama carevine. Višak, što su ga seljačka gospodarstva ponegdje mogla privrijediti racionalnijom proizvodnjom, opet im je bio oduzet velikim porezom, glavnim izvorom za financiranje golemoga vojnog, policijskog i birokratskog aparata. Zato su komadanje seljačkih posjeda, njihovo prezaduživanje i prisilna prodaja na dražbama bile opća pojava u Monarhiji.⁸⁶ Golema nova opterećenja seljačkoga posjeda, nakon primjene austrijskoga poreznog sistema i na Hrvatsku i Slavoniju, bila su pogotovu katastrofalna, jer seljaštvo nije imalo uvjeta ni za tradicionalnu zemljoradnju na svojim malim posjedima a kamoli za njenu modernizaciju.

Hrvatski sabor god. 1848. donio je načelne odluke o ukidanju podložničkih odnosa i o odšteti urbarijalnih davanja iz zemaljskih sredstava. Svojim proglasom prigodom stupanja na prijestolje (2. prosinca 1848) i patentom od 7. srpnja 1849. za Ugarsku, car je potvrdio ukidanje feudalnih odnosa. No za Ugarsku i Hrvatsku i Slavoniju te su odluke za-

⁸⁶ O problemu zemljišnog rasterećenja u carevini (najviše u austrijsko-njemačkom dijelu) v. K. Dinkelage, Die landwirtschaftliche Entwicklung, u: Die Habsburger Monarchie, n. dj. I, 403–410; W. Ogris, n. dj., 617–630.

konski normirane tek 1853.⁸⁷ U međuvremenu je nastao kaos, jer je dio feudalaca pokušavao nasilno prisvojiti, prije svega, neurbarske zemlje. Pri tom su oni različitim tipovima podložništva i oblicima vlasništva davali tumačenja kojima su nastojali primorati seljake na neke dotadašnje feudalne obveze. Htjeli su ih također prisiliti da im obrađuju posjed uz neznatnu odštetu. Uz to, seljaci nisu dobivali obavještenja o svojim pravima, jer su nove upravne oblasti tek počele svoju djelatnost, a županijski i kotarski su činovnici još uvijek uređivali u interesu bivših feudalaca. Treba uzeti u obzir i to da su seljaci, u okolnostima potpune imovinske nesigurnosti, morali snositi još i određene terete za rat protiv Mađara 1849. Zbog nemogućnosti sustavne regulacije imovinskih odnosa i odbijanja seljaka da se zaposle kao najamni radnici na posjedima gospoštije ali i zbog nedostatka sredstava za njihovo plaćanje, plemićka su imanja ostajala neobrađena.⁸⁸

Konačno su carskim patentom od 2. ožujka 1853. propisani glavni uvjeti zemljišnoga rasterećenja i nove regulacije posjedovnih odnosa i za Hrvatsku i Slavoniju.⁸⁹ Proglašeno je ukidanje urbarskih obveza i jurisdikcije gospoštije, utvrđena je odšteta za urbarijalna davanja i crkvenu desetinu iz zemaljskih sredstava. Patent je također vodio računa o brojnim grupama podložnika, tj. o različitim vrstama odnosa između podložnika i feudalaca. Seljaci su postali vlasnici svojih selišta ali pitanje prava nasljedstva nije regulirano tim patentom. Fiksirana je visina odštete za davanja sa selišta različitih veličina, posebno za užu Hrvatsku i Slavoniju.

⁸⁷ M. Vežić, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1882 (svi zakoni u vezi sa zemljišnim rasterećenjem 1848–1876). O pitanjima zemljišnoga rasterećenja u Hrvatskoj i Slavoniji pisali su: J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, 180–192; J. Šidak, *Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848*, u: *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije*, n. dj. 145–174 (s literaturom o oslobođenju kmetova 1848); *isti* u: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, 4–5; Lj. Kuntić, *O nekim osnovama za politiku hrvatskih građanskih stranaka u XIX stoljeću*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Odsjek za povijest, 2, Zagreb 1959, 39–86; B. Stojavljević, *Gornjaci*, *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske*, 9, Zagreb 1959; *isti*, *Šuma i paša u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848*, *Građa*, n. dj., 11, Zagreb 1961; *isti*, *Povijest sela, Hrvatska–Slavonija–Dalmacija 1848–1918*, Zagreb 1973. Magistarska radnja Štefanije Popović, *Problemi strukture seljačkog i vlastelinskog posjeda u vrijeme likvidacije feudalnih odnosa (na primjeru grupe vlastelinstava u Hrvatskom zagorju)*, Zagreb 1977 – do sada je prvi rezultat sustavnoga istraživanja zemljišnoga rasterećenja uopće a posebno u jednoj regiji.

⁸⁸ Zato je Gospodarsko društvo u interesu bivšeg feudalnog posjeda požurivalo ministarstvo unutrašnjih poslova da provede zemljišno rasterećenje i postupak za odštetu feudalcima. U svojoj peticiji s kraja 1851, Gospodarsko društvo izjavljuje da su Hrvatska i Slavonija, nakon ukidanja urbarijalnih odnosa, u najgorem ekonomskom položaju u cijeloj carevini. Predstavka predviđa gospodarsku katastrofu, jer zemljoposjednici ne mogu dobiti naknadu za feudalne rente u plaćenim radnicima koji, prema mišljenju bivših feudalaca, zahtijevaju previsoke nadnice. U peticiji se nabrajaju opće zaduženje veleposjeda, novi porezi, skupoća, pad cijena poljoprivrednih proizvoda, neplodne godine i poplave, nepostojanje industrije, slabost trgovine i obrta, uz ostalo zbog nedostatka komunikacija – a iznad svega nemogućnost da se dobije kredit – kao glavni uzroci opće nesigurnosti u posjedu i imovinskim odnosima.

⁸⁹ *Agrarmer Zeitung*, 58–9, 11–12. III 1853; v. tekst kod M. Vežića, n. dj., 353–373. Usp. i sjednice ministarske konferencije na kojima je zemljišno rasterećenje u Hrvatskoj i Slavoniji bilo na dnevnom redu, te »Motivenbericht« ministra Bacha. Die Protokolle, III/1, 439–457; Bachov izvještaj i kod M. Vežića, 503–561.

U propisima za uređenje posjedovnih odnosa na neurbarskim (izvanselišnim) zemljama, patent je bio nejasan i nije ulazio u pojedinosti. Dijelom je to prepuštao pogodbi zainteresiranih stranaka uz potvrdu županijske uprave. Brojne su seljačke obitelji imale pod raznim nazivima pravo korištenja neurbarskih zemljišta uz pismenu ili usmenu pogodbu. Na temelju svoga vrhovnoga prava vlasništva, bivši je feudalac mogao zahtijevati natrag takve zemlje uz naknadu za investicije što ih je uložio seljak ili zahtijevati da bivši podložnik otkupi određeno zemljište, što ga je njegova obitelj držala generacijama. Zato je pitanje vlasništva, upotrebe i razgraničenja šuma, ispaša, krčevina i vinograda moralo izazivati žestoke sukobe u pedesetim i šezdesetim godinama a posjedovni su se odnosi, s obzirom na nejasnoće patenata i utjecaj bivših feudalaca, redovno rješavali u njihovu korist.

Vlastelin je imao pravo da uzme izvanselišnu zemlju seljaku koji je nije držao na temelju ugovora. Bivši su podložnici mogli otkupiti neke izvanselišne zemlje ne kao pojedinci nego kolektivno. U većini slučajeva seljaci nisu imali materijalne mogućnosti da to urade. Zato je bivši feudalac uzimao dio tih zemljišta umjesto otkupne svote ili je zahtijevao davanja u novcu odnosno besplatne težake, tj. tlaku.

Do 1853, kad još nije bilo zakonskih normi, bivši su feudanci prisvajali neurbarske zemlje, što su ih uživali seljaci. No i kasnije, nakon primjene patenta, oni su se služili nasiljem. Uz ostalo, katastrofalni nazadak imanja motivirao je plemiće na upornu i zagrižljivu borbu protiv seljaka za neurbarske zemlje.

Posebno su teški bili problemi s »gornicom«, davanjem od vinogradâ, što ih je seljak držao na temelju pogodbe s feudalcem. Pod određenim uvjetima bivši je zemaljski gospodin mogao prisvojiti gorne zemlje ili ih je seljak morao otkupiti. Patent iz 1853. nije ukinuo davanja od gornih zemalja i ostalih neurbarskih zemljišta (krčevina), sve dok ih seljak ne otkupi određenom svotom. U službenoj interpretaciji, izazvanoj ogorčenim otporom seljaka i njihovim odbijanjem da i dalje plaćaju rentu feudalcima, naređivalo se bivšim podložnicima da to urade kao i do 1848.⁹⁰ Seljaci nisu htjeli plaćati vinski desetinu, smatrajući da je ona ukinuta. Zapravo je bila ukinuta samo desetina koja se davala svećenstvu, zakupnicima ili laičkim kupcima crkvenih i svećeničkih posjedâ. Seljake je teško pogodilo i ukidanje zajedničke ispaše na ugaru ili strništu. Imali su pravo ispaše samo na vlastitom posjedu. Uostalom, razgraničenje između bivših podložnika i feudalaca u vezi sa šumom i ispašom bilo je također prepušteno slobodnoj pogodbi, dakle tumačenju bivše gospode.

Poslovi rasterećenja zemalja povjereni su u kolovozu 1853. posebnoj komisiji pod ingerencijom ministarstva unutrašnjih poslova. Sporna su pitanja imale rješavati političke oblasti. Ako nije došlo do nagodbe, spor se rješavao na sudu. Posebni urbarijalni sudovi ustanovljeni su tek dopunskom naredbom od 18. svibnja 1857, i to sudovi prve molbe u Zagrebu, Varaždinu i Osijeku, sud druge molbe u Zagrebu i urbarijalni sud treće molbe u Beču. Ti su sudovi počeli uredovati god. 1858.⁹¹

⁹⁰ *Narodne Novine*, 283, 9. XII 1856. Jelačićev proglas od 5. XII.

⁹¹ Viši urbarski sud stupio je u život 15. siječnja 1858.

Patentom od 16. siječnja 1854. osnovana je »Zemljorazteretna zaklada« koja se brinula da se namaknu zemaljska sredstva za isplaćivanje odštete bivšoj gospoštiji iz prireza na izravne i neizravne poreze, a zatim je izdavala zadužnice. One su donosile 4–5% kamata koje su se isplaćivale svakih šest mjeseci. Da bi uopće mogla poslovati, Zemljorazteretna je zaklada dobivala svake godine državni zajam a nekada i ostala olakšanja, kao odgađanje vraćanja duga.⁹²

Prijave odštetnih zahtjeva bivših feudalaca i crkvenih lica, koja su imala pravo na otkup crkvene desetine, primala je Zemaljska komisija »za razterećenje zemaljah« u Zagrebu do kraja lipnja 1854.⁹³ Postupci u vezi s odštetom i s rješavanjem zamršenih posjedovnih odnosa na neurbarskim zemljama postali su glavni odvjetnički poslovi koji su zahtijevali poznavanje tradicionalnih i modernih pravnih propisa. Pri popisu davanja koja su se morala otkupiti, »gospoštinski« su odvjetnici ponekad nailazili na otpor seljaka.⁹⁴ U nekim slučajevima, kad je bila riječ o posebno uglednim gospoštijama, donosio je konačnu odluku o visini odštete sam car na prijedlog ministra unutrašnjih poslova. To je uradio i u vezi sa đakovačkim biskupskim imanjem i njegovim korisnikom biskupom Strossmayerom. U rješavanju njegove molbe sudjelovalo je i ministarstvo bogoštovlja i nastave.⁹⁵

Uvjet za slobodno vlasništvo i neometeni promet zemljom bilo je točno fiksiranje imovinskih odnosa u gruntovnicama koje su uvedene patentom od 18. travnja 1853. Taj je posao provodilo posebno »upraviteljstvo gruntovnicah« s razmjerno velikim brojem činovnika, i to postupno od područja do područja. Postupak je bio vrlo složen, ne samo zbog neriješenih posjedovnih odnosa između bivših feudalaca i podložnika. I kod zaduženoga plemićkog imanja i kod malih seljačkih posjeda, pogotovu onih koji su nastali neformalnom diobom zadruga, bilo je vrlo teško utvrditi tko je vlasnik određene parcele.

Bitnu dopunu odredbama iz 1853. dao je carski patent od 17. svibnja 1857. o »kommassacijah i segregacijah« koji je imao riješiti one odnose na neurbarskim zemljama koje patent iz 1853. nije uzeo u obzir. Spomenuti je zakon normirao otcjepljenje parcela pašnjaka i šuma od bivšega feudalnog posjeda u korist seljačkih obitelji (ali i župnika i učitelja) ili novoosnovanih kolektivnih urbarijalnih zemljišnih zajednica i uređivao je donekle uživanje šumâ (drvarija, žirovina) i ispaša. Rješavanje tih razgraničenja bilo je prepušteno nagodbi i novoosnovanim urbarijalnim sudovima. I taj je patent ostavio mnoga pitanja otvorenim i tako omogućio njihovo rješavanje u korist plemićkog zemljoposjednika. Ne zadovoljava

⁹² Tekst carskog patenta o načinu isplate odštete v. u *Agrar Zeitung*, 28–32, 4–9. II 1854. O početku djelovanja zemljorazteretnoga ravnateljstva u Zagrebu v. Š. Popović, n. dj. II, 205–212 (s tabelama o prihodima i rashodima zemljorazteretne zaklade 1853–59).

⁹³ Zemaljska komisija za »razterećenje zemaljah« izdala je na početku 1854. posebni proglas za prijavu odštetnih zahtjeva. Slijedili su brojni oglasi u vezi s tim poslovima u službenim listovima.

⁹⁴ *Narodne Novine*, 248, 29. X 1855. Razni su odvjetnici oglašavali svoje usluge u vezi s tim poslovima.

⁹⁵ J. J. Strossmayer, n. dj., 340–1, 368–9.

dakle »svim interessom«, kako to proglašava, i ne sprečava različite zlo-upotrebe plemića kao što su eksploatacija šumskih parcela određenih za uživanje seljaka, a ponekad i prisvajanje općinske zemlje.

Vidjeli smo da je neoapsolutizam izgrađen na kombinaciji predožujskih normi i ekonomskoga liberalizma. On je zato u svim granama svoje djelatnosti izazivao proturječnosti. U vezi sa zemljišnim rasterećenjem, sistemu je bilo u interesu da ukloni sve smetnje slobodnom prometu zemljom i racionalnoj zemljoradnji, koja se, radi jačanja porezne snage stanovništva, morala razvijati i na plemićkom i na seljačkom posjedu. Zato neoapsolutizam nije u načelu želio zastupati interese bivše gospoštije protiv seljaka. Ministar Bach je u izvještaju, kojim je opravdao spomenuti patent iz 1853, jasno iskazao svoje antipatije prema postupcima hrvatskoga plemstva koje je htjelo sve zemlje prigrabiti za sebe. Osuđivao je jednostrano zalaganje hrvatske županijske uprave za velike posjednike a protiv bivših podložnika i predlagao barem neke propise za njihovu zaštitu. Patenti iz 1853. i 1857. nisu rješavali sva pitanja isključivo u interesu bivših feudalaca, ali su im izlazili u susret odustajanjem od preciznoga normiranja bitnih pojedinosti i prepuštanjem problema neurbarskih zemalja pogodbi, koja se, u društvenim uvjetima u Hrvatskoj, morala završiti na štetu seljaka. Taj je postupak zacijelo izraz kompromisa što ga je provodio neoapsolutistički režim da bi nekako pomirio staro i novo. Radi potrebe privrednoga uspona, morao je surađivati s liberalnom buržoazijom ali se silno bojao njenih »prevratničkih« političkih tendencija. Uz to je mogao biti u dobrim odnosima samo s onim dijelom plemstva koje se odreklo svojih načela, izraslih iz feudalnoga uređenja, i prihvatilo centralističku birokratsku državu i modernizaciju. Usprkos opoziciji velikoga dijela plemstva, neoapsolutistički režim, utemeljen djelomično na srednjovjekovnim normama, imao je ipak više povjerenja u nekadašnje feodalce nego u buržoaziju a pogotovu u »sirovu massu«. Bivši su feudanci bili režimu ravnoteža protiv opasnosti koja im je prijetila od modernizacije. Za neoapsolutizam je prije svega aristokratski veleposjed bio stup konzervativnih »vrednota« na koje se morao donekle osloniti.

Režim se nije želio suprotstaviti interesima hrvatskoga plemstva i zato što mu nije mogao pomoći organizacijom kredita pri uvođenju racionalne proizvodnje na imanjima. Velikim dijelom zadužen već prije 1848, plemićki posjed nije mogao osigurati odštetnim kapitalom ni razinu dotadašnje proizvodnje a kamoli prići kapitalističkim inovacijama.⁹⁶ Neriješeni imovinski odnosi, koji su onemogućavali utvrđivanje prava vlasništva u gruntovnici, odbijali su svakoga kreditora. Pri tom valja uzeti u obzir ekonomsku i financijsku krizu u Austriji koja je u cijeloj državi prouzrokovala nedostatak i skupoću kredita. Zato je carskom naredbom od 2. svibnja 1857. dopušteno Austrijskoj narodnoj banci da odobri hipotekarni zajam zemljoposjednicima u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji,

⁹⁶ Prema približnoj procjeni I. Tkalca samo polovica odnosno trećina površina, koje su do 1848. bile pod raznim kulturama na veleposjedima, mogla se obrađivati i pedesetih godina. Bericht, n. dj., 1854–6, 20–21 i 1857–9, 6.

srpskoj Vojvodini s tamiškim Bantom i u Erdelju, kojih imovina još nije bila unesena u »zemljišnice«, dakako pod posebnim uvjetima.⁹⁷ Tom se pogodnosti mogao poslužiti samo mali broj veleposjeda.

Vidjeli smo da je provođenje financijskih reformi počelo još za oktobra-nog ustava. Financijsko-poreznim poslovanjem u Hrvatskoj i Slavoniji rukovodila je središnja financijska direkcija koja je imala četiri financijska kotara s ravnateljstvima u Zagrebu, Osijeku, Rijeci i Varaždinu. Pod njihovom su kompetencijom bili porezni i carinski uredi, zatim uredi monopola soli i duhana i financijske straže s brojnim osobljem.

Izravni porezi uvedeni i u Hrvatskoj i Slavoniji bili su: zemljarina (regulirana provizorijem od 4. ožujka 1850), kućarina (s posebnim oporezovanjem za iznajmljivanje zgrada ili prostorija), porez od svih vrsta osobnih prihoda i dohodaka od pokretne imovine. Naredbom od 2. studenoga 1850. uvedena je u Hrvatskoj i Slavoniji i osobna dohodarina, porez po glavi stanovnika, što su je plaćali i članovi obitelji poreznih obveznika koji nisu imali vlastitih prihoda. K tome valja dodati prireze za potrebe općina i kotara te prireze na izravne i neizravne poreze pomoću kojih se akumulirao odštetni kapital bivšim feudalcima.

Podaci za razrez zemljišnih poreza temeljili su se na katastrima, izrađenim za određeno područje (katastralne općine kojih je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 1293), a sadržavali su stanje pojedinih posjeda s brojem i veličinom parcela, zasadenim kulturama i prosječnim čistim prihodom koji je bio osnovni kriterij za razrez poreza. Uređivanje katastarsa počelo je na temelju zacijelo nepouzdatih podataka što su ih dali općinski predstojnici a kontrolirala ih je posebna komisija.⁹⁸ Uvođenje i sređivanje katastarsa bio je složen i dugotrajan posao, pogotovu zato što se provodio u vrijeme općega nazatka poljoprivrede na svim kategorijama posjeda. Zato taj »provizorij« nije mogao osigurati razrez poreza u skladu s čistim prihodom i imovinskim stanjem vlasnika zemljišta i izazivao je potpuni raskorak između dohotka i porezne obveze te bitno utjecao na daljnje siromašenje.

Neizravni porezi uvedeni 1850/51. bili su: potrošarine (na vino, pivo, rakiju i meso), porezi na sol i duhan, biljegovina i razne pristojbe pri obavljanju pravnih poslova i maltarine (sajamnina, cestarina, mostovina, taracovina, skelarina). Visina nekih poreza određivala se svake godine. Valja imati na umu još i obvezu sudjelovanja pri izgradnji komunikacija i javnih zgrada određenim svotama ili »predpregom« pa da se zaključiti kakve su katastrofalne posljedice ti porezi imali u zemlji u kojoj se često javljala glad na vrlo širokim područjima.

Naglo uvedene »němačke štibre« bile su zacijelo najveći udarac što ga je proces modernizacije u interesu bečkoga središta nanio svim društvenim slojevima koji nisu imali uvjeta za unapređenje proizvodnje i otvaranje

⁹⁷ Oglas ravnateljstva banke, *Narodne novine*, 108, 12. V 1857.

⁹⁸ Tafeln zur Statistik des Steuerwesens im österreichischen Kaiserstaate mit besonderer Berücksichtigung der direkten Steuern und des Grundsteuer Katasters, Wien 1858. (Uvod o vrstama poreza); *A. Beer*, Die Finanzen Oesterreichs im XIX Jhdt, Prag 1877; *H. H. Brandt*, n. dj.; *E. Mayerhofer*, n. dj., 899–911.

novih vrela prihoda.⁹⁹ Zato je uvođenje brojnih poreza za cijelu Monarhiju, bez obzira na ekonomske mogućnosti pojedinih krunovina, izazvalo žestok otpor svih slojeva stanovništva i u Hrvatskoj i Slavoniji. I službeni faktori upozoravali su na neizvedivost toga sistema. Jelačić je prosvjedovao najprije protiv potrošarine a zatim i protiv cijeloga poreznog sistema s gospodarskim, pravnim i organizacijskim argumentima. I sam ministar Bach primijetio je da je provizorij zemljišnoga poreza, što ga je za 1854. predlagalo ministarstvo financija, previsok. Usporedio je tu svotu od 1,148.780 forinti na oko 800.000 duša u Hrvatskoj i Slavoniji sa Šopronjskom županijom koja je imala više od dvostrukog broja stanovnika a bila je razmjerno manje oporezovana. Izjavio je da Hrvatskoj i Slavoniji treba pomoći skorom izgradnjom željeznica i uopće oživljavanjem prometa i porezne sposobnosti. No porez se nije smanjio niti su provedene investicije koje bi omogućile podizanje porezne snage stanovništva.¹⁰⁰

Isključivo fiskalni obziri u poreznoj politici nisu spriječili kronično nestabilne financije. Neoapsolutistička policijska država nije mogla stvoriti solidnu financijsku bazu i gomilala je dugove. Mjere za sanaciju teškoga financijskoga stanja pogadale su stanovništvo, uz ostalo, i zbog izdataka za »oružanu neutralnost« za krimskoga rata i zbog prve svjetske ekonomske krize 1857.¹⁰¹ Carskim patentom od 26. lipnja god. 1854. raspisan je golemi državni zajam od 500 milijuna forinti za pokriće izvanrednih državnih potreba. Taj su zajam morali upisati svi »podanici« koji su imali makar skroman imetak i pokazati tako povjerenje svom »vitežkom« caru. Prednjačiti su morali svećenici i činovnici.¹⁰² Visinu »dobro-

99

HRVATSKA I SLAVONIJA

	1850.	1857.	porast
ukupni porez	2,166.338	5,818.443	165%
od toga			
direktni porez	587.404	1,728.889	194%
indirektni porez	1,780.813	4,089.554	128%

Indirektni porez bio je 1857. za 136% veći od direktnoga. Tafeln, n. dj., 200–1. Financijskim problemima za neoapsolutizma bavi se u hrvatskoj historiografiji jedino magistarska radnja *Agneze Szabo*: Zagreb za vrijeme Bachova apsolutizma (Socijalno-ekonomske osnove promjena u strukturi gradskih financija), Zagreb 1978.

¹⁰⁰ Die Protokolle, n. dj., III/2, 192–3.

¹⁰¹ Na temelju spomenute porezne politike državni su prihodi doduše neprekidno rasli ali su uvijek bili nedovoljni i za redovne a kamoli za izvanredne izdatke. Bečko je središte provodilo sve mjere potrebne za osiguranje centralističke države, bez obzira na financijske mogućnosti. U birokraciji su najviše rasli izdaci ministarstva unutarnjih poslova. Vojska je nekontrolirano trošila goleme svote. I divovski policijsko-žandarmerijski aparat bio je strašan teret za prenapregnute financije. Zato je slom neoapsolutizma 1859. bio prije svega uvjetovan financijskim uzrocima. O tome piše *H. H. Brandt*, n. dj.

¹⁰² Zagrebački nadbiskup Haulik dao je golemu svotu od 150.000 forinti (samo za 50.000 manje od nadbiskupa bogate bečke arhidieceze Rauschera). *Katolički list*, 39, 30. IX 1854. Strossmayer je morao dati 46.000 forinti. *J. J. Strossmayer*, n. dj., 340. Trdina svjedoči kako je svakom profesoru varaždinske gimnazije bilo određeno koju svotu mora dati za zajam. *J. Trdina*, n. dj., 42–3.

voljnoga« zajma raspoređivala je birokracija sve do najneznatnijih seoskih općina, a dugovi su se utjerivali egzekucijom. Krunovina Hrvatska i Slavonija morala je dati 4 i pol milijuna forinti. Službena je štampa povela široku i dugotrajnu kampanju, potičući »narodno oduševljenje« za upisivanje zajma.¹⁰³ Zajam se opravdavao kao jedini izlaz iz teškoga gospodarskoga stanja koje je izazvalo nesigurnost imetka, otežavanje prometa i opće poskupljenje. »Posjedničke klase« morale su posegnuti duboko u džep. Bivši feudalci, plemići i crkvene ustanove koji su jedva dočekali svoj odštetni kapital, bili su primorani da jedan njegov dio daju državi. Trgovci i obrtnici morali su dati zajam, umjesto da kapital investiraju u svoj posao.¹⁰⁴

Uz propagandu, koja je imala pokrenuti »rodoljubive kapitaliste« i sitno-buržoasko slojeve da pomognu caru koji im je oduzeo sva politička prava, službena je štampa imala zadaću da registrira davaoce zajma. Od ljeta 1854. objavljivani su popisi općina, bogatijih pojedinaca: zemljoposjednika, trgovaca, poduzetnika i odvjetnika, činovnika pojedinih ustanova i točna svota koju su upisali. Nitko tko je bio pri vrhu društvene ljestvice nije sebi mogao dopustiti da njegovo ime ne bude u tim popisima. Uz sistem oporezovanja ta su »dobrovoljna« davanja izazivala veliko ogorčenje. Tek u listopadu 1859, kad je slom neoapsolutizma bio očigledan, javnost je saznala da je ministar financija Bruck premašio odobrenu svotu zajma iz 1854. za 100 milijuna forinti da bi pokrio budžetske izdatke. Taj ga je postupak kasnije natjerao u samoubojstvo.¹⁰⁵ Zajam nije spriječio suženje likvidnosti, nedostatak i skupoću kredita i pad štednje. Kreditna kriza pogodila je veleposjed i trgovinu i mali obrt. Uza sve to, konjunktura i prva »osnivačka« groznica trajala je za austrijsko-njemačke kapitaliste još i u prvoj polovici 1856. Tada je god. 1857. izbila prva svjetska ekonomska kriza koja je pogoršala situaciju. God. 1858. provedena je još i novčana reforma, tj. izmjena valute, koja je pogodila pogotovu siromašnije slojeve.¹⁰⁶

Posljednji reformni zahvat neoapsolutizma bio je obrtni red proglašen, 20. prosinca 1859. kao kompromis nakon sukoba suprotnih interesa između pobornika i protivnika potpune slobode obrta.¹⁰⁷ U Hrvatskoj i Slavoniji taj je obrtni red samo produbio i ubrzao propadanje obrtnika i malih trgovaca koji nisu bili sposobni za konkurenciju.

Kad je riječ o posljedicama modernizacije u Hrvatskoj i Slavoniji nametnute izvana, tj. iz bečkoga središta, valja imati na umu da su se elementi toga procesa pojavljivali na svim životnim područjima, tj. ne samo

¹⁰³ *Agramer Zeitung* je od srpnja do rujna 1854. objavljivala propagandne članke za upisivanje zajma.

¹⁰⁴ Tkalac ističe da je tim zajmom izgubljen golemi kapital za podizanje proizvodnje i povećana je nestašica novca, Bericht, n. dj., 1854–6, 7–8.

¹⁰⁵ Dok je bio ministar financija Bruck je stekao imanje Klenovnik kraj Varaždina.

¹⁰⁶ O tome vidi *H. H. Brandt*, n. dj.

¹⁰⁷ *W. Ogris*, n. dj., 648–652. Razapeta između pobornika i protivnika slobode obrta našla se i zagrebačka Trgovačko-obrtnička komora. Bericht, n. dj., 1854–6, 28.

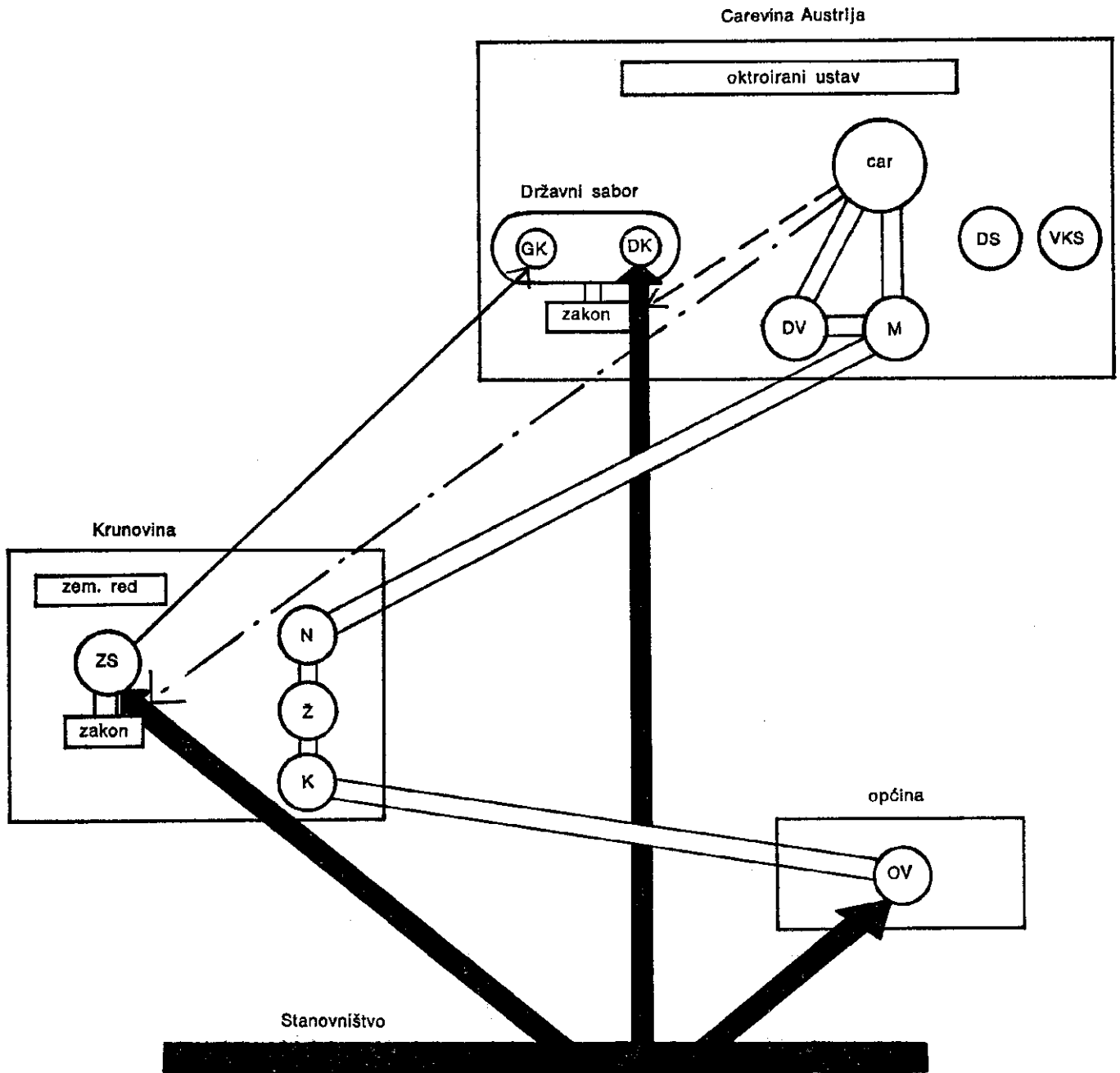
u okviru reformi koje se u ovoj raspravi spominju. Zato odgovor na istraživačko pitanje o funkciji i značaju neoapsolutističke modernizacije u Hrvatskoj i Slavoniji mora proizaći iz mnogo obimnijeg istraživanja.¹⁰⁸

Modernizacija je u Hrvatskoj i Slavoniji složen proces a obuhvaća preobrazbe na svim životnim područjima u toku izrastanja određenoga tipa građanskoga društva iz tradicionalnih feudalnih struktura. To, dakako, nije pravocrtno kretanje u kojem bi novi oblici postupno prevladali stare, nego složen proces koji prodire u sve društvene sfere, i to u različitom ritmu i s različitim posljedicama. Pri tom se određeni dijelovi starih društvenih struktura uvijek opet obnavljaju. Kako još nisu postojali uvjeti da unutrašnje snage postanu glavni nosioci novih kretanja, modernizacija izvana bila je nužnost.

Neoapsolutistička modernizacija imala je složenu strukturu sastavljenu od elemenata koji su određene dijelove toga procesa ubrzavali a druge usporavali. Iako je ta modernizacija imala zadaću da osigura vojno-birokratsku državu s jedinstvenom »državnom narodnosti«, ona se, s jedne strane, može ocijeniti kao korisna, jer je prodrila na vrlo široka životna područja i tako ubrzala kretanja prema građanskom društvu i u Hrvatskoj i Slavoniji. S druge, bila je strašna kočnica tom istom kretanju. Jednoobrazne reforme, bez ikakvog obzira na posebne probleme prevladavanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj i Slavoniji, usporile su tokove modernizacije, štoviše i pogoršale teške posljedice feudalnog nasljeđa u gospodarstvu, a svojim su srednjovjekovnim apsolutizmom zaustavile osposobljavanje domaćih snaga za političku, gospodarsku pa i kulturnu akciju.

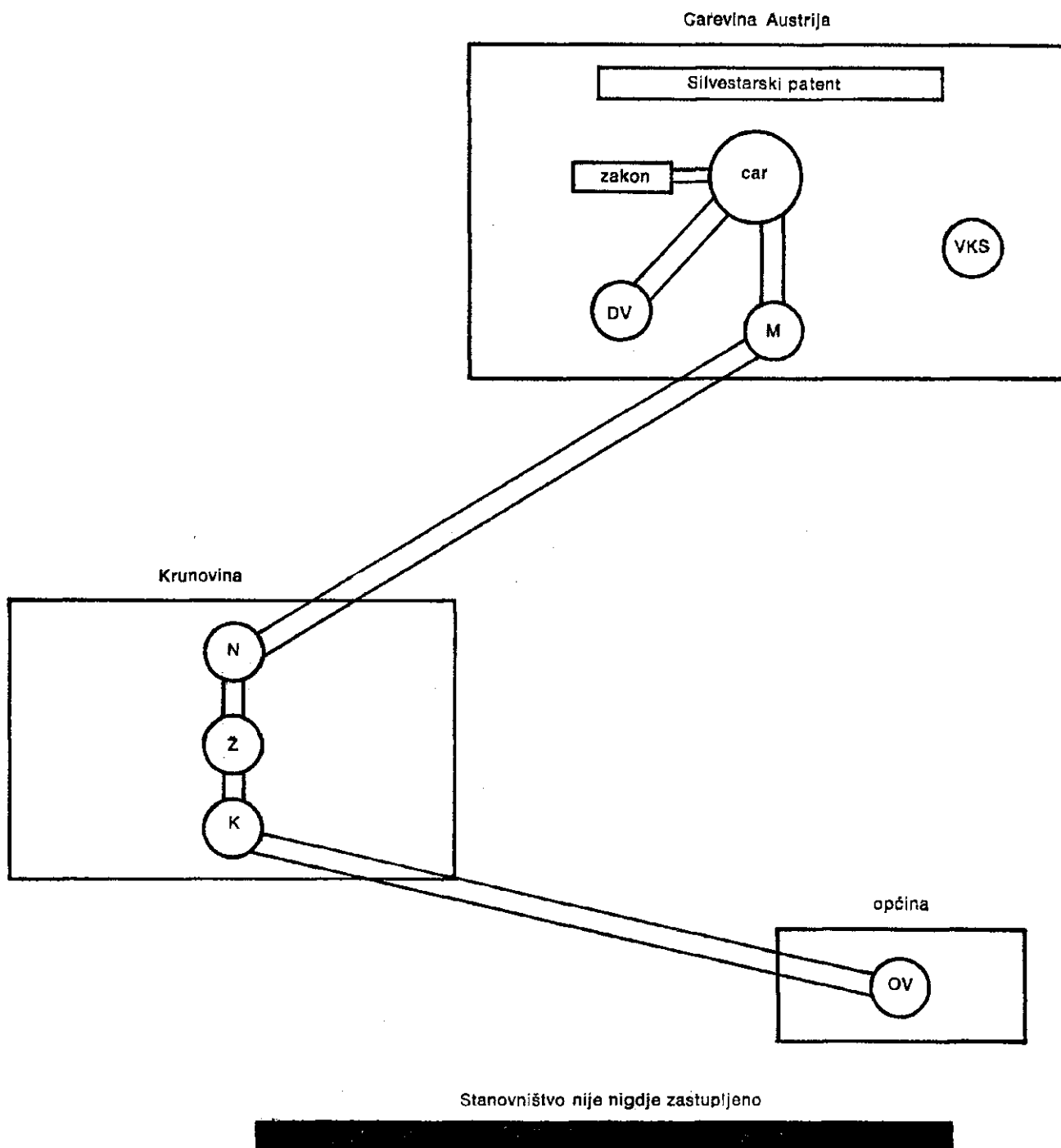
¹⁰⁸ Ovaj je prilog samo odlomak velikoga teksta, na kojem upravo radim, a obuhvaća društvene, nacionalne i kulturne činjenice što ih na današnjem stupnju hrvatske historiografije mogu uočiti. O metodološkim i najvažnijim istraživačkim pitanjima, važnim i za ovu raspravu, vidi moj prilog: O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, u: M. Gross, ur., Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. st. do početka 20. st.). U tisku.

NEPROVEDENO DRŽAVNO UREĐENJE PREMA OKTROIRANOM USTAVU

- GK = gornja kuća
- DK = donja kuća
- DV = Državno (carevinsko) vijeće
- M = Ministarstvo
- DS = Državni sud
- VKS = Vrhovni kasacioni sud
- ZS = Zemaljski sabor
- N = Namjesništvo
- Z = županija (okrug)
- K = kotar
- OV = općinsko vijeće

DRŽAVNO UREĐENJE PREMA SILVESTARSKOM PATENTU

- DV = Državno vijeće
- M = Ministarstvo
- VKS = Vrhovni kasacioni sud
- N = Namjesništvo
- Z = županija
- K = kotar
- OV = općinsko vijeće

Pretplatite se na

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST

Časopis objavljuje raznovrsne priloge iz novije povijesti
u ovim rubrikama:

RASPRAVE I ČLANCI — IZVJEŠTAJI O ZNANSTVENIM
REZULTATIMA — PROBLEMI METODOLOGIJE HISTORIJE
— GRAĐA — PORTRETI — AKTUALNA TEMA —
OKRUGLI STOL — DISKUSIJA — POLEMKA — IZ
ZNANSTVENIH USTANOVA — OBAVIJESTI O PROBLE-
MIMA METODOLOGIJE HISTORIJE — OCJENE I PRI-
KAZI — ČASOPISI I ZBORNICI — BILJEŠKE — KRONIKA
— BIBLIOGRAFIJA

Pretplatu od 90 d za tri broja, koja će izići u toku 1981,
uputite na adresu izdavača:

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
41000 Zagreb, Opatička 10, na žiro-račun 30102-603-11464
za »Časopis za suvremenu povijest«